

ЗАХАР..БЕРКЪТ

повѣсть ІВАНЯ ФРАНКА

Іван Франко

Захар Беркут

Образ громадського життя
Карпатської Руси

в XIII. віці

КІЇВ-ЛЯЙПЦІГ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

Коломия
Галицька Накладня

Winnipeg Man.
Ukrainian Publishing

Друкарня Отта Древіца
Berlin SW., Gitschinerstr. 106

„Захар Беркут“ — це не якась романтична, геройська історія з замерклих днів, що в новому поколінні виринає зітхання за давніми, кращими часами. Вона й не така історична повість, як дехто її охрестив би, держачись утертої класифікації творів гарного письменства. Що більш — ця повість із історичного боку дуже мало історична, і з цього боку оцінювати її не слід, хоча сам Франко, як це видно з передмови до першого видання „Захара Беркута“, назва її історичною. Вага її не в історичності сюжету, а в історичності її появи серед українського суспільства Галичини.

Написана вона автором у тій свідомості, що наш народ 80. років XIX. ст. жив „у тій щасливій добі відродження“, в якій йому судилося — та не відновити, як пише Франко (стор. 254.), а заштити серед галицького громадянства ту громадську думку, якої так недоставало в роботі наших передових людей, а яку всіма силами старався засіяти на бідному галицькому ґрунті великий Драгоманов. Тільки ж як у своїх громадських віршах, у публіцистичних статтях Франко балакає просто, не завиваючи нічого в паперці, так у „Захарі“ він достукується ніби-то до дверей колишнього гарного минулого й, відчинивши їх навістіж, виводить цілу свою програму.

Спосіб був дуже зручний. Галицьке суспільство любило ся в картинах минулого, редактори тодішніх журналів виписували конкурси на історичні повісті, годували своїх читачів картинами з часів нашої політичної незалежності з князями — так, як Наддніпрянці звертали ся до нашого минулого з доби козащини — і Франко, віддаючи свого „Беркута“ в руки галицького суспільства як образ, хоч громадського, а все-таки життя Карпатської Русі в XIII. столітті“ сплатив свій довг тодішньому літературному смакові Галичан.

„Нехай і так, що ми нещасливі — але для чого мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше агитувати нам із голоду, під плотом“ — сказав би був у тих часах устами Мирослави (стор. 111) не один галицький інтелігент, вирішуючи сам зі собою боротьбу, куди йому йти й як йому бути серед тієї страшної безпросвітної темряви, в якій волік він своє життя. Та практичною своєю роботою він ні смерті не приносив своєму народові, ні життя йому не вдихував — і Франко дав йому в руки свого „Беркута“, щоб під покривкою гарного минулого, яке любив український інтелігент Галичини, дати лік йому, викласти цілу платформу того великого громадського руху, який зчинився в Галичині з зародинами радикалізму.

„Серце їх тужить за порядками, де не було ні князів, ні влади, де кожда громада жила для себе, а проти спільного ворога всі дружили ся по добрій волі й вибирали та скидали старшину“ — оці слова Тугара Вовка, що характеризують Тухлян (стор. 122), треба б тільки перекласти на теперішній час, і виийде ціла та платформа. І чого ви ще не знайдете в „Беркуті“! Основою цілого життя мусить являти ся вільна громада, це „колісце в ланцюзі, що свободне саме в собі, але нерозривно звязане з усіма иньчими (стор. 77); та громада, та вільна спілка вільних людей (стор. 206) тільки й тим держить ся, що своїми установами (стор. 78) та свідомістю прав своїх громадян (стор. 43) і обовязків стояти всі за одного й один за всіх (стор. 253), громада з виборним ладом у всіх своїх громадських справах, де від вибору ніхто не сміє відмовити ся (стор. 96), громада, над якою влади нікому немає, якою править віче, а старші віком рішають, як розумніші, досвідніші (стор. 58); та ті старші влади не мають, а тільки громадї служать (37), вони творять громадський суд, який прикладає ся до кожного громадянина, й якому кожний безумовно підлягає (стор. 73); а далі навіть громадська віра, не на-

кинена візантійщина, віра, що захвалює життя, не смерть (стор. 200), словом громада — все, і вмерти для громади, це найпочесніша смерть (стор. 132).

Ось вам ціла програма того громадівства, гарячим проповідником якого був Франко всі 80. й 90. роки. А далі віче з рівним правом для жінок і чоловіків (стор. 50), проповідь про шанування чужих переконань (стор. 201), антимілітарна тенденція (стор. 92), пошановання своєї гідности в боротьбі зі сильним противником, який тільки того і жде, щоби приловити ворога, спровокувати його (стор. 80), і навіть червоний стяжок на копному знамені (стор. 80) — все це відгомін тої великої боротьби, що її почала галицька молодь із Франком і Павликом проти тої всевладної реакції, що взяла була владу у свої руки й не попускала проміньчика вільного, ясного сонця в темне життя галицького суспільства.

В таким великим громадівським апаратом не важко було Беркутам бороти ся з феодалізмом, накидуваним ізгори та з рабськими поглядами, що їх приносить зі собою цей накидуваний лад, та з людьми, що для власних клясових інтересів (стор. 109) можуть зрадити цілий край. Із таким великим громадівським апаратом, із такою громадянською свідомістю, при злуці всіх свідомих громадян, не може бути страшна боротьба з ніяким ворогом — і тут то й був лік для тогож недужого інтелігента, що шукав доріг у своїйому безпросвітному життю, прибитий своїми „Тугарами“ і чужими „Монголами“.

Коли оцінювати „Захара Беркута“ з цього боку, то цілком заховаєть ся в тінь він як історична повість — хоч і як принадно й гарно вона написана —, а вийде наверх історична вага появи його в 80. роках XIX. ст. на галицькому громадському овиді. Через те й автор старав ся всю свою увагу з'осередити на своїйому старому героєві, проповідникові громадівства, нинчі ж дієві особи грають другорядну ролю.

З того ж боку „Захар Беркут“, крім свого чисто літературного значіння, являєть ся причинком до характеристики діяльності Франка й освітлює його і як письменника й як громадянина. З окрема ж, це книжка великої виховничої ваги, незвичайно гарна повість для нашої молодезі, що шукає шляхів для своєї майбутньої діяльності.

Видаючи „Захара“ новим виданням — із львівського видання „Спілки“ — ми вважаємо докинути ще декілька слів і від редакції цього видання.

Мова повісти, хоч виправлена у 2. виданню супроти 1882. р., все ще не така, як у новіших творах Франка, головню в поезіях. Зустрічаєть ся в ній багато ще дієприкметникових конструкцій, чужих слів, головню польських (владати, обалити, здобич, дусити, прецінь, дідицтво, в замін, у противнім разі) та форм (розбігне ся), у складні теж багато ненароднього. Крім того, Франко у другому виданню не всюди додивляв ся до того, щоби скрізь форми були вже однастайні (него—нього, сего—сього і т. д.¹⁾) — і це все довело ся зробити редакторів. Розумієть ся, що він іще й подавав пояснення деяких слів — щоби улегчити читання повісти Наддніпрянщині —, вигладив текст щодо фонетики, і деякі форми пригнув до загально-принятих у літературній (наддніпрянській) мові.

Правопис у виданню полишений такий, яким користував ся до самої смерти Франко. Зроблено це навмисне, підходячи до правописних міркувань письменника.

Берлін, у падолисті, 1919.

Василь Верниволя.

¹⁾ Франко вживає, н. пр., весь і ввесь, остатні й останні, ухо й вуха, сьогодні й сьогодні сміє ся й смієть ся й т. д.

Передмова до першого видання.

Повість історична, се не історія. Історикові ходить передівсім про вислідження правди, про сконстатованне фактів, натомісць повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освічення, характеристика, мотивованне і ґрупуванне фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами й логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновому звязку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представленне давнього громадського життя нашої Руси¹⁾ є безперечно таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені вдалось віддати духа тих давніх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я дозволяв собі доповнювати скупиий історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята почасти з історії (напад Монголів і їх ватажок Пета), і почасти з переказів народніх (про витоппенне монгольської ватаги й и.). Дієві особи, врештою, видумані, місцевість списана, по можности, вірно.

Львів, дня 1. Грудня 1882.

Ів. Франко.

¹⁾ Автор скрізь уживає історичної назви Русь, руський, замісць нової: Україна, український.

Передмова до другого видання.

Випускаючи у світ «Захара Беркута» другим виданням, двадцять літ по виході першого видання, я обмежаюсь на виправленню язика, відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом сих двадцятьох літ.

Криворівня, 1. серпня 1902.

I. Ф.

Діла давно минувшихъ днів,
Преданья старини глубокой...

А. С. Пушкинъ.

Сумно й непривітно тепер у нашій Тухольщині!
Правда, і Стрий, і Опір однаково микють її рінисті,¹⁾
зелені узберіжжя, луги її однаково покривають ся
весною травами та цвітами, і в її лавуровім,
чистім повітрі однаково плаве та колесує орех-
беркут, як і перед давніми віками. Але все инше
як же змінило ся! І ліси, і села, і люде! Що
давно густі, непрохідні ліси закривали майже
весь її простір окрім високих полонин, сходили
в долину аж над самі річки, — тепер вони, мов сніг
на сонці, стопили ся, зрідли, змаліли, декуди по-
щезали, лишаячи по собі лисі облази; инде знов
із них остояли ся лише пообсмажовані пеньки,
а зміж них де-де несміло виростає нужденна
смерічина²⁾ або ще нужденніший ялівець. Що
давно тихо тут було, не чути ніякого голосу
крім вівчарської тримбіти десь на далекій по-
лонині, або рику диного тура чи оленя в гуща-
винах — тепер на полонині гейкають воларі,
а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й

¹⁾ каміньчиками (рінь) засипані.

²⁾ піхта.

ґонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, під-
гризаючи та підтинаючи красу тухольських гір—
столітні ялиці та смереки, і або спускаючи їх, по-
тятих на великі ботюки, долі потоками до нових
парових тартаків,¹⁾ або таки на місці ріжучи на
дошки та на ґонти.

Але найбільше змінили ся люде. Зверха
глянувши, то немов би змогла ся між ними
«культура», але на ділі виходить, що змогло ся
тільки їх число. Сел і присілків більше, хат
по селах більше, але за те по хатах убожество
більше й нужда більша. Народ нужденний, при-
битий, понурий, супроти чужих несмілий і
недотепний. Кождий дбає тільки про себе, не
розуміючи того, що таким робом роздробляють ся
їх сили, ослаблюєть ся громада. Не так тут
колись було! Хоч менше народа, та за те що за
народ, що за житте кипіло в тих горах, серед
тих непрохідних борів у стіп могутнього Зеле-
меня! Лиха доля довгі віки внушала ся над тим
народом. Тяжкі удари підкопали його добробут,
нужда зламала його свободну, здорову вдачу, і
пині тільки неясні, давні спомини нагадують
правнукам щасливійше житте предків. І коли
часом стара бабуса, сидячи в запічку та прядучи
грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам
про давню давнину, про напади Монголів-песи-
головців і про тухольського ватажка Беркута, —
діти слухають трівожно, в їх сивих оченятах
блискотять сльози. А коли скінчить ся дивовижна

¹⁾ трачка (поль.), те, що з моск. зветь ся: лісопилка.

повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: «Ах, яка ж то красна байка!»

— Так, так, — говорить бабуся, похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люде, що ще колись вернуть ся, але, мабуть, аж перед кінцем світа.

Сумно й непривітно тепер у нашій Тухольщині! Казкою видаєть ся повість про давні часи й давніх людей. Вірити не хотять нинішні люде, що вирости в нужді й притиску, в тисячелітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, і в його серце чисте і щиро-людське чуття, той і в них побачить своїх братів, живих людей, і в життю їх, хоч і як неподібнім до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів.

I.

Було се 1241. року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі влови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини й ціле одно пригірре Зелемєня; недавно він появив ся в тих горах, побудував собі гарну хату, і отсе першу учту справляє, знайомить ся з довколишніми боярами. По учті рушили на влови в тухольські ліси.

Влови на грубого звіря, то не забавка, то боротьба тяжка, нераз на життя і смерть. Тури, медведі,¹⁾ дики — се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому вдасть ся повалити такого звіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповідному приближенню, не легко дати йому раду. То ж останньою й рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника зблизька, власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдало ся в останній хвилі сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирав ся на влови, мов на війну, з запасом

¹⁾ У Галичині живе ще й досі стара назва „медвідь“ замість нової наддніпрянської „ведмідь“.

стріл і рогатин, зі слугами й запасами живности, навіть із досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній лицарській зброї, крім панцирів, бо вони спиняли б їх у ході по ломах та гуцавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом із гістями на влови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на влови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед корінистих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От, дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший із неї би був муж, ніж її батько!

А се, певно, була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воявати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її вроду і красу, аві про її добре серце — в тому згляді багато її ровесниць могло стати з нею парівні, хоч і не багато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се у природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілости й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в непастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз із першого разу видно було, що Мирослава виростила на свободі, що виховання її було мужеське, і що в

тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, і до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, і коли вона підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її володіти лицарською зброєю, зносити всякі невгоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охочіше бралась вона за діло, тим краще проявляла ся сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава віколи не переставала бути жінчиною: віжною, доброю, з живим чуттем і скромним, стидливим лицем, і все те лучилось у ній у таку дивну, чарівну гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до-віку не міг забути її лица, її ходу, її голосу, — тому вони пригадували ся живо й виразно в найкрасших хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали влови. Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед ліса стояли шатра ловців, курили ся раз-у-раз величезні огнища, де висіли на гаках кітли, обертали ся рожни, де варилося і пеклось м'ясо вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвячений самому головному,

та разом і найбільше небезпечному ділу — вловам на медведів.

На стрімкому пригірку, відділеному від інших страшними дебрами, порослому густо величезними буками та смереками, покритому ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздила ся медведяча matka. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю й на всі полонини. І хоч не раз удавало ся смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ламала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полєпка для околиці. То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив Тухольцям, що хотів би зробити великі влови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого вдальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім того, вирядили із власної волі цілий відділ пасемців із луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче леговище й очистити його доразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькому таборі великий рух і тривожне дожидає. Боярські слуги від півночі звивали ся, пригтовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклагы.¹⁾ Тухольські

¹⁾ приплескуваті бочки.

пасемці й собі готовились, гострячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постолы і складаючи в невеличкі дорожні бисаги ¹⁾ печене мясо, паляниці, сир і все, що могло пондобити ся в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж пиці, супроти найважнішого й найтяжшого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував із правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не вабуваючи, ні в чим не кваплячись, але й ні в чим не опізнюючись. Все в нього виходило у свій час і на своєму місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами Тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свободний у рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводили ся з ним таксамо, як він із ними, свободно, не силувано, сміялись і жартували з ним, а проте виконювали його накази точно, швидко й так весело та радо, немов і самі без наказу були би в тій хвилі зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої вдачі, далеко не так свободна в поводженню, далеко похірпніша в одних гордо висмівати ся, а перед другими низенько хилити ся, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки

¹⁾ мішки.

робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люде горді, военні, що нерадо бачили «смерда» у своїм товаристві, тай то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно свої неохоти, і вповинювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождому кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листю папороти висіли краплі роси; повзучі зелені поясики вилися попід ноги, плуталися поміж корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні клебуки з корчами гнучкої, колючої ожини та зі сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних мов горла безодні дебрів підіймалася сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітре в лісі напоєне було тою парюю й запахом живиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудей треба було, щоб дихати ним свободно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрями, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли

тухольські пасемці. Всі йшли, озираючись, і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хрипіла в верхках смерек, зелена жовна, причепивши ся до пня, тут же над головами прокожних, довбала своїм залізним дзьобом кору; в далєких зворах чути було рик турів і виттє вовків. Медведі в ту пору, наївши ся, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебрі, холодячи ся у студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, нетоптанною дорогою. Всі дихали важко, ледви можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирає ся позад себе. Віп зразу противний був тому, щоб і жєнщина йшла разом із мужами в той небезпечний похід, але Мирослава вперла ся. Вона ж перший раз була на таких великих ловах, і мала би для Бог-зна яких трудностей занєхати найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про труднощі дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконати її. «Тим лїпше! тим лїпше!» — говорила вона з таким смілим поглядом, з таким солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого бїльше сказати. І бзтько, що зразу також радив Мирославї лишити ся в таборі, ввінці мусїв уступити її просьбам. З подивом глядїв тепер Максим, як ота незвичайна жєнщина порівєнь із найсильїйшими мужами поборювала всякі труднощі утяжливї дороги,

як легко перескакувала гнилі ломи й величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомно, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах уносить ся. Він глядів на се й не міг наглядіти ся.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз-по-разу, — такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Медведяче логовище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубезними буками і смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скелисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелеменя й відсунені від нього на кільканацять сяжнів; сподом попід ті стіни вузькою щільною шумів і пінив ся студений гірський, потік. Таке положення влекшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чим раз далі до гори, а звір, не маючи иньшого виходу, мусів конечно попасти ся в їх руки й на їх ратища.

Опинивши ся на тому важному, хоч дуже небезпечному плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложити ся і спочити, щоби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гилле смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні

обсадити плай. Доки плай ще вузький, кожному ловцеві прийде́ть ся стояти з п'ять кроків від другого; але далше в горі, де плай розширя́ть ся в цілу спокховасту площину, там прийде́ть ся ловцям ширше розступити ся. Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окре́мому становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від отсих твоїх пасемців, — говорила вона, рум'яніючись мов роза, до Максима. — Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стид, коли б нас двоє стояло на одному становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивити ся. Максим почав говорити їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацїтькала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не володію луком, ратищем і топором! Ану, нехай котрийбудь із твоїх пасемців спробує зо мною порівняти ся, — побачимо, хто дужший!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Тай чи міг супротивити ся тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоча становище визначити їй найменше небезпечно, але, на лихо, сього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімо ся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Се буде перший знак і сполошить звіря. Потім підемо горі плаєм і

станемо аж там, де він розширюється. Там мої товариші лишать ся пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояри, підете дальше, до самого матчиного леговища!

У добру хвилю потім залунали ліси й полонини хрипливим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля покотив ся голос по лісах і зворах, розбиваючи ся, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркали ся ліси. Заскиглила каня над верховіттям смереки; зляканий беркут, широко розмахуючи крилами, підняв ся на воздух; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих, і ловці пустили ся в дорогу горі плаєм. Усіх серця били ся живійше ожиданнем незвісних небезпек, бою й побіди. Обережно пробирались вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звірину. Цар лемів, медвідь, ще не показував ся.

Дійшли вже до самого найвузшого гирла, поза яким плай розширював ся в велику, спокховасту площину. Ловці знову тут зупинили ся на розказ Максима, і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, разносячи тривогу в сумрачні медведячі гаври. Раптом затріщав лім недалеко, за величезною купою грубих, перегнаних вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звір наближається!

Ледви сказав ті слова, коли враз крізь велику щілину між двома переверненими пнями просу-

нула ся пелехата, величезна голова, і двоє сірих очей на пів цікаво, на пів трівожно вдивляли ся в Тугара Вовка, що стояв на своєму становищі, якраз на яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий воєк і старий ловець, — він не знав, що то тривога. То ж, не говорячи ані слова, не відзиваючи ся ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сайдава, положив на лук і наміряв ся до звіря.

— Міряй в око, боярине! — шепнув зпозаду Максим.

Хвилька трівожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою взад. І хоч через те щез він ловцем із очей, скривши ся за купою вивертів, то ревіт його не втихав, і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ними! — крикнув Тугар Вовк і кинув ся до щілини, кудю щез медвідь. Рівночасно два бояри вже видряпали ся були на верх виверту, вже попідіймали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, щоби доконати звіря. Тугар Вовк, стоячи у щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів іще дужше і кинув ся тікати, але очі його заплили кровю, він не міг найти виходу і розщибав собою об дерева. Ратище одного боярина впилося йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягав ся чим раз дужше. У розпуді він підводив ся на задні лапи, обтирав собі кров із очей, рвав і кидав галуззєм наперед себе, але дарма; одно його око

прошиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кровю наново.

Шемечучись наосліп довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і, причаївши ся за виваленим коренем, ухопив обіруч свій важкий топір і, коли медвідь, мацаючи добирав ся до знайомої собі щілини, він із усього розмаху цюкнув його з гори в голову, аж череп розколов ся надвое, мов розбита тиква. Бризнув кривавий мозок на боярина, і тихо без рику поважив ся звір до долу. Радісно заревли труби бояр на знак першої перемоги.

Звіря витягнено зпоміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили далше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гідляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехвалюючи ся своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському медведєві! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробило ся тухольського медведя.

— Що ж, — сказав він, — дурна звірюка, той медвідь, самотою держить ся. Як би вони зібрались до купи, то хто знає, чи і стадо вовків дало б їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали далше, дряпаючись по вивертах, перескакуючи з пня

на пеня, западаючи нераз по пояс у порохню та лопи.

Посеред тих звалищ величньої природи видвіли подекуди медведячі стежки, протоптані від давніх давен, вузькі, але добре втоптані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів то всякої иньшої звірини. Максим держався тепер позаду бояр; він раз-за-разом обходив усі становища, осматрював слідг, щоб догадати ся, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, заохочував утомлених, — і тільки на нім однім не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато досі видала вона молодців і сильних і смілих, але такого як Максим, що сполучував би в собі всі прикмети сильного робітника, лицаря й начальника, — такого їй досі не трапляло ся бачити.

Нараз захрустів лім, і грізно-люто виїхав на ловців величезний медвідь. Він біг зра:у на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою ворогів, звів ся на задні лапи, а в передні вхопив бурю відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе й видаючи час-від-часу в горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголоснійше перехвалювали ся й хотіли перед усіма показати ся мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скрити ся, тікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Дві стріли вилетіли

рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеві понад вуха, а друга влучила звіря в бік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підилгнув медвідь і шпурнув на одного ловця своєю зброєю — буковий конар, який зі страшною силою гепнув ся об дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвилику й не даючи ворогам часу до наміслу, медвідь кинув ся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина, — він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув трівожно Максим, надбігаючи й ведучи зі собою поміч загрозеним боярам, Тугар, Вовка, і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і борони ся!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, медвідь був уже на яких п'ять кроків, — ось і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив медвідь дручину, розломив її і зі страшним риком кинув ся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки гострого меча, що його називав медвідником, і готовив ся віпхнути його вістре в груди звіреві. Але вістре поховзло ся по кости й застрягло в лопатці, і звір ухопив боярина у свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустіли кости під медведячими зубами. Ціла та страшна й дріжжю проймаюча подія скоїла ся так раптово, так несподівано, що заки Максим

міг надбігти в підмогю, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кривавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби й ревучи на весь ліс із болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали мов упокоєні. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближче до медведя і, приціливши ся одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов дозем перетятий, урвав ся рик звіря, і він повагів тя трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри, покинувши свої становища, збігли ся на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, прижили бачити смерть біля себе, але вид кривавою, потрощеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудей важкий зойк.

Мирослава вкопалась за груди й відвернула очі. Тухольські пасемці на сплетені з галузів мари положили трупа, а за ним потягли й медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крови блискотіла до сонця й нагадувала всім, що тут іще перед хвилиною стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер із нього лишилася лише безформна купа кривавого мяса. У великої часті бояр відійшла охота до ловів

— Цур їм, тим проклятим медведям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч живуть, хоч гинуть собі — чи ж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, аби кінчити почате раз діло. Бояри вкінці пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Дозвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші Тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіря відси. Тим то нам не потрібно розходити ся віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділити ся нам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом із тухольськими пасемцями обступимо густою лавою й вистріляємо до одного.

— А вже ж, а вже ж, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділило ся. Одну ровту провадив Тугар Вовк, другу Максим. Мирослава з власної охоти прилучила ся до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити, для чого. Мабуть, шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша.

Знов заграли роги, і обі ровти розійшли ся. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись, то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верха; верх сам був голий, але понизіше був цілий вал каміння, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В одному місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломачче, камінне й навіяне від давніх давен листе загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад краєм глибокої пропасти, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли вздовж валу, надіючись знайти далі перерву й обійти його.

Мирослава зупинила ся, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлювали ся пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивляла ся, але сміло почала вдирати ся на великі кам'яні брили та виверти, що завалиювали прохід. Стала на версі й гордо озирнула ся довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скель та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на ту кладку. І вступаючи на неї, ще раз озирнула ся й, горда зі свого відкриття, приклала гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубіла на увесь ліс. Луна покотила ся полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чим раз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвав

ся з далека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвилю завагувала ся Мирослава, стоячи високо на вивертї. Смерека була дуже стара й наскрізь порохнява, а у споду, в непроглядній гущавинї ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухала ся ліпше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледви пройшла з пять кроків, коли разом затріщала перетрупила смерека, зламала ся під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнилим трамом упала до долу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не допускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі в неї висїли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вилитий обхопував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж із кістяними черенцями. Звалившись несподівано у тьмаву пропасть, вона проте не почула ані на хвилину страху, а тільки почала озирати ся довкола, щоб догледіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсумерку, і тоді вона побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг перейняти смертельною трівогою. Не далі як на пять кроків перед нею лежала величезна медведиця у гнізді коло своїх молодих і гнївних, зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдавати ся в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але не легко

було знайти вихід: довкола їжили ся лопи й обриви скель, і хоча перелізти через них із тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайно небезпечна. Не довго надумуючись, Мирослава рішила ся не зачіпати звіря, лиш боронити ся в разі нападу, а тим часом дати трубою трівожний знак і закликати помічі. Але скоро тільки вона затрубіла, медведиця схопила ся з леговища і, виючи, кинулась до неї. Не час було Мирославі брати ся до лука,—звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище й, опершись плечима об кам'яний облаз, наставила його насупротив медведиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістрє, зупинив ся. Обі неприятели стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схиляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирославна не сміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводила ся на задні ноги, Мирослава одним могутнім рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Різнула страшенно медведиця й перевернулась горілиць, обливши ся кровю. Але рана не була смертельна, і медведиця швидко зірвала ся на ноги. Кров текла з неї, та, не зважаючи на біль, вона знов кинула ся на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертний звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними

зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпати ся на облаз, об котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полекшало, — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря з гори. Та ледви Мирослава могла дослідити, що робить медведиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно й розінявши закрівавлену пащеку. Зимний піт виступив на чоло Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розіграти ся боротьба на життя і смерть, і що того буде перемога, хто зможе вдержати ся на тому становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставити ся від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами й шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук, і звір кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдець ся загинати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до останньої оборони. Звір сунув чим раз ближше; гарячий його віддих чула вже Мирослава на свім лиці; мохната лапа, насторожена гострими кігтями, грозилась їй грудям, — ще хвиля, і їй довелося б, пошарпаній, кривавій, упасти з каменя, бо топористе було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Рятунку! — скривнула у смертельній трівозі

Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і, пхнута в горло медведиця, мов колода впала з каменя. У щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд уратованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Медведиця ще жила й, ревучи, зірвала ся з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавили ся й перевертали ся у гнізді. Обнюхавши їх, медведиця кинула ся знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована й, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведиці. Впала опосочена звірюка й, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тимчасом і Максим, продерши ся крізь навалені лопи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблисли дві перлові сльози; не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішав ся, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додряпав ся!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй руці й дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, отверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого крім вдячності за рятунок від нехальної смерті. Але воли

Максим, трохи осмілившись, стиснув їй її ніжку, а так сильну руку, тоді Мирослова почула, як щось солодко защеміло їй коло серця, як лице її загоріло ся стидливим румянцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розлилось по лиці дивним чаром ровгоряючого сердешного чуття.

Максим перший отямив ся. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незломне рішення. Се вернуло йому всю смілисть і певність поступовання. Приклавши риг до уст, він затрубів радісно на знав побіди. Тут же за стіною вивертів обізвали ся роги Тугара й иньших бояр. Звинва як вивірка, Мирослава швидко видряпалась назад на той вал, із якого була впала, і відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої зазнала від Максима. З трудом видряпав ся сюди Тугар Вовк, і за ним і иньші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз-по-разу обіймав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він ізліз у низ до Максима, що порав ся коло медведиці й коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько у гнізді й бавилися собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками й зовсім не бояли ся людей; Мак-

сим узяв їх на руки й поклав перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша добича! — сказав він. — Ви чей же радо приймете у своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зі страхом на вбиту медведицю, обзирали рани й подивлялися силу і смілість Мирослави, що могла вдати ся в боротьбу в такою страшною звірною.

— О, ні, — сказала, сміючись Мирослава, — без помочі отсего чесного молодця була б я тепер лежала так, як ця звірюка, пошарпана й закрівавлена! Йому від мене належить ся велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався їй вибавленням із великої небезпеки, але все таки він волів би був, як би був вибавив його доньку боярський син, а не сей простий тухольський мужик, не сей «смерд», хоч і як зрештою той смерд умів подобати ся Тугарові. Та все таки йому, гордому боярині, що виріс і великої чести дослужив ся при князівському дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки — мужикові. Але ніщо було діяти... Обовязок вдячності так був глибоко вкорінений у наших лицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виламати ся. Він узяв Максима за руку й випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, каже, що ти вирятував

ій життє з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку батька, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за се діло, але будь певний, що скоро се колибудь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіяв ся, ані не бажав нічого подібного. Він змішав ся при боярських похвалах і не знав, чи відповідати щонебудь, чи ні, і вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кождий на мойому місці зробив би,— за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши се, він пішов, аби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочі медведицю швидко обдерто зі шкіри, а малі медведенята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало подати ся назад до табору.

Сонце доходило вже полудня й сипало гаряче, волотисте промінне на тухольські гори; розігріта живиця сильнійше запахла в лісах; гордо, і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо понад полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелемєня лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького това-

риства. Лови скінчили ся, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позаду товариства окрівавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погиб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз, скоро лише по обіді. Дорога була, правда, не близька, але Максим обіцяв випроводити товариство простійшою лісовою стежкою до Тухлі, і відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед домів; Максим лишив ся з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряди; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля—се була велика гірська оселя з двома, чи трьома чималими присілками, зсього коло півтора тисячі душ. Село і присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть висше серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зветь ся Запалою Долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала Долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена й годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючися звиш

пів милі вдовж і мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скелистими стінами, високими декуди на три або й чотирі сяжні, долина та була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не инакше було. Чималий гірський потік уливав ся від сходу до тої долини високим на шістора сяжня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скелі й, обкрутивши ся вужакою по долині, випливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни й гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понизше не влив ся до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір іще більшого заглиблення й якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світа. Так справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступности вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свободне, староруське громадське життя, яке денде силували ся чим раз більше підривати горді, війнами збагачені бояри.

Тухольський народ жив головню скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших поріччя, не покритих лісом, надавали ся до хліборобства й видавали що року багаті збори вівса, ячменю і проса. За те в

полонинах, що були, таксамо як і всі дооколішні ліси, власністю тухольської громади, пасли ся великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб Тухольців: з них вони добували собі одєжу і страву, омасту й мясо.

В лісах довкола села пасли ся корови й воли; але сама місцевість гориста, скелиста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку Тухольців були ліси. Не кажучи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси доставляли Тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звівірем і дикою, недоступною околицею, — але та боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою і пружиною його сильного, свободного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилило ся з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускало ся знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк із донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрила ся тухольська долина, облита гарячим сонїшним проміннем, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли вамяні стїни, по яких пняли ся

де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись об камінне сріблястою піною; пауз водопаду викутий був у скелі вузький вивіз, яким ішло ся в гору й далі понад берегом потоку через верхи й полонини аж до угорської країни; се був відомий тодішнім гірнякам «тухольський прохід», найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять довколишніх громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням сього проходу. Тухольці клали найбільше праці в те діло, то й гордили ся ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — гляди боярине, се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеть ся ця дорога, — перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятих миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тому протязі зроблений за його показом.

Боярин неохоче явось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вила ся між скелями протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику владу над громадою? — спитав він.

— Владу, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, влади в нас над громадою не має ніхто: громада має владу сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чо-

ловін і радо служить громадї. Як він говорить на громадській радї, так не зуміє ніхто в цілій верхівинї. Громада слухає батькової ради, — але влади батько мій не має ніякої й не жадає її.

Очі Максимові блищали вогнями гордості й подиву, коли говорив він про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; за те Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стає для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чим раз більше понурий, чоло його морщило ся, і очі з виразом давно здержуваного гніву звернули ся на Максима.

— То се твій батько бунтує Тухольців проти мене і проти князя? — спитав він нараз терпким, рівним тоном.

Немов болючий дотик вразили ті слова Мирославу; вона зблідла й позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішав ся від тих слів, а спокійно відповів:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питати вашої громади! Мені князь дарував той ліс і ту полонину, і мені ні в кого більше дозволяти ся.

— Те самісіньке й говорить громадї мій

батько, боярине. Мій батько вчитькує громаду й радить підождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереть ся.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти зможеш усім доказати своє право, успокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернув ся. Вони йшли далі вивозом, який закручував ся на середині, щоби зробити дорогу не так похилою й не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але лице його не ясніло вже таким чистим щастем, як недовго перед тим. Чим чорвійша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразнійше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертаєть ся глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світа й високих боярських замислів, і не догадував ся, яка широка й глибока була та пропасть у дійсности.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий мов сльоза ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скель; прудкі мов стріла пеструги блискали поміж камінням своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; у глибині затоки долі камяною стіною резів водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіма барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючи ся в водопад і навалені у глибині, дико пошарпані скелі, обведені з гори темнозеленою габою смерекового ліса.

— Се наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком і долину, і гори, і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство.

— Тільки ви мені затрюєте життє в тім раю, — сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивав ся на ті слова; всі трое йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до села, що розкинуло ся густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полі; тільки старі діди, поважні, сивобороді походжали коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сіти на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланяв ся їм і витав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала витати старих Тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміло супротивляти ся волі його князя.

Аж ось насеред села з ними пострічала ся дивна компанія. Три старці, убрані по правничньому, несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюх, вироблений судільно з одної штуки дерева в виді перстєня, нерозривного й замкнутого в собі. Понад тим ланцюхом повівала червона, карма-

зинова, сріблом вишивана хоругва. Три старці йшли повільно. Перед кожним дворичем вони зупиняли ся й викликали голосно хазяїна по імя, а коли той або хтобудь із жильців дворища явив ся, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наблизати ся до них.

— Хйба ж ти не видав іще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насміхати ся Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потихо, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обносить ся по селі отсими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імя закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі й можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим, — без наших закличників? без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Але ж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизили ся наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, і один із них відозвав ся:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого й пішли далше.

— Не їх діло, боярине, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської ради.

По довшій мовчанці, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, дозволь мені, недосвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Кажі! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддати ся вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судові хіба стид піддати ся?

— Таточку, — вишала ся й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував мое життя, він же ж не хотів би тобі але радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнув ся на ту правдиво жіночу льогіку, але чоло його швидко знов наморщило ся.

— І вже ти протуркала мені вуха тим Максимом! — сказав він. — Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знову про інші річі йде, до яких не слід мішати ся ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відмовив на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за мов незначне діло. Анї я, анї мій батько не приймемо ніякої відплати. А те, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки зі щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою й тобою була згода.

— Ну, пехай і так, — сказав укіпці Тугар Вовк, — прийду завтра на ту вашу раду, але не на те, щоб їй піддати ся, а лише на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада виє бути справедлива.

Приречення Тугара Вовка облекшило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право й на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цінного було багато.

Наші пішоходи були саме серед села й на середині тухольської долини. Стрімкі скелисті береги китловини світили ся по оба боки далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік шлив посеред села, тут же біля дороги,

шумів і півнів ся, розбиваючись по каміннях, котрими всіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, береги якого були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були капиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза капицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вили ся вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простягали ся далеко поза хати. Хати були порядно обгороджені й харно удержувані; стіни з гладкого деління, необмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепвицями; тільки там, де одна делина сходила ся з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною й побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими привязані були гарно плетені в усякі узорі ворота. Майже над кожними воротами на жердці висіла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпростертими крилами і звислою до долу головою; се були знаки духів — опікунів дому. За хатами стояли етайні та иньші господарські будинки, всі під драницями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги були зі соломи й насторошували де-де свої

золото-жовті, острокруглі чуби догори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, і в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратні отвори, які в літі оставались або зовсім отворені або закладались тонкими й напів прозорчастими гіпсовими плитками, і на зиму крім того забивались дощаними віконницями. Се були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над ворітьми котрого справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, спокійно й ясно було на тім обістю; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і джурчав стиха та плескав кришталевою хвилею об кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця!

Максим хотів було попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тигло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, —
проведу вас іще через тіснину до вашого двора.

Мирослава втішила ся, сама не знаючи чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одне одним, голосом, присутністю, одне для одного забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужнійшу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю ogrітих серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що у своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусіла стрінути молода їх любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілому блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та виспість, — і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одне тільки гнівало його, що той молодий парубок такий смілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов із рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближали ся до того місця, де тухольська кітловина замикала ся, пропускаючи тільки вузькою скелистою брамою потік у долину. Сонце вже похилило ся геть із полудня і стояло над вершиною ліса, купаючи своє скісне промінне у спінених хвилях потока. Від скель, що затіснявали вплив потоку в тухольській долині, лежали вже довгі

тіни; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. В низу розбивала ся вода потоку об величезне, купами тут навалене камінне, а в горі високо шуміли величезні смереки й буки. Понад самим потоком із обох боків вели проковані у скелях вигідні стежки — також діло Тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «камяну браму»: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснула ся до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині й озираючись довкола та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може на три сяжні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скелі, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а в горі немов головатий, оброслий папороттю та карловатими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто з ворожою ціллю вдирав ся б до сего тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що, бачить ся, ось-ось упаде!

— Се святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому що весни складають вінки з червоного вогнику, се наш тухольський Сторож.

— Ех, усе в вас ваше, все в вас святе, все в вас тухольське, аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов то поза вашою Тухольщиною вже й світа нема!

— Для нас і справді нема світа, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — коли б так кождий иньший любив свій кутик, то певно всі люде жили б на світі спокійно і щасливо.

Максим у своїй невинній щирости й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючи ся до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; ця кітловина була ще зовсім замкнена і тільки через верх текла вода. Озеро се було закладене; в ній не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусіла згинутися; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопити ся. Озеро було під опікою Морани, богині смерті. Але раз стало ся, що цар велетнів посварив ся з Мораною і, щоб зробити

їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом о скелю й розвалив стіну так, що вся вода з залятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробило ся плодючою долиною й зазеленіло буйними травами та квітами; в потці завели ся риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина, в повітрі птиці. За те розлютила ся Морана, бо вона не любить нічого живого, і заклала царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; як би була вернула назад усю воду до краплини й заткала отсей у скелі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не живе, та проте й Морана не має вже тут власти. Але цар не зовсім погиб. Він триває в тім камені й пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей залятий Сторож упаде тоді на силу Морани й роздавить її собою.

З дивним чуттем слухала Мирослава тої повісті: вона глибоко щеміла їй у серці, — їй так бажало ся стати під рукою того доброго й животного царя велетнів до бою зі силою Морани; кров живійше заграла в її молодому серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісті, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки

ще раз обернув ся, позирнув на камяного тухольського Сторожа і з погордою всміхнув ся, немов подумав собі: «От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою падію!»

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потока й вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинула ся довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходила ся з долиною Стрия. Сонце вже клонило ся на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим шумом гуркотів до долу, щоби скупати ся в Опорі. Його вода, різько відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною й живучою красою природи. Максим немов вагував ся на якійсь думці, що так і засіла в його голові, і силоміць просила ся на волю. Даві він зібрав ся з відвагою і приблизив ся до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Що ж, се не трудно, — прийди з батьком і наймись, коли хочеш хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене...
Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Але ж у тебе є свій батько, і як
чую, далеко ліпший, справедливійший і мудрій-
ший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнув ся.

— Я хотів сказати, — поправив ся Ма-
ксим, — хотів сказати ще не так. Боярине,
віддай за мене доньку свою, котру я люблю
дужше свого життя, дужше душі своєї!

Грім із ясного неба не був би так перелякав
Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тому прості
слова молодого парубка. Він відступив два
кроки назад і прощаючим, із гнівом і погор-
дою змішаним поглядом мірив бідного Максима
від ніг до голови. Лице його було недобре, аж
синє, зуби йому заціпило, губи дрожали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дово-
лішні гори залунали тим проклятим окликом, —
що се за слова смієш ти говорити до мене?
Повтори ще раз, бо се не може бути, щоб я
справді чув те, що мені причуло ся.

Грізний крик боярина збудив і в Максима
його звичайну смілість і рішучість. Він ви-
простував ся перед боярином, мов молодий,
пишний дубчак, і сказав лагідним, але певним
голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, —
нічого такого, що приносило би нечесть тобі
або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї
доньки, котру я люблю, як її ніхто у світі не
буде любити. Невже ж межі твоїм боярським

і моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб любов не могла її перегатити? Та й чим же ж ти так дуже виспий від мене?

— Мовчи, смерде!—перебив його лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одне тільки рятує тебе від моєї мести, — а се те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Инакше ляг би ти в тієї хвили трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?... Се за те, що я й вона говоримо з тобою по людськи, а не кдпаємо тебе, як собаку! І ти думав, що рятуючи її від пазурів медведя ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли б мало на таке прийти, то воліла б вона згинутися у кривавих обіймах дикого звіря, ніж мала би тобі дістати ся!

— Ні, боярине, — не так кажи! Волів би я згинутися в лапах медведя, аніж мав би один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернула ся при тих словах, щоби скрити від батька й від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те й говорив далше.

— І ти, підлий хамів роде, смієш рівняти себе зі мною? Зі мною, що вік ізвікував між князями, вдостоїв ся княжої похвали й надгороди за лицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими й найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати

її тобі, смердові, до твого тухольського гнізда, де вона зівяла б, зісохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теплим голосом, — занадто ти високо підняв ся на крилах гордості, але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижше зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, — бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще смієш мені давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тутар Вовк, і очі його заблищали безумним гнівом. — Геть мені з очей, а то, Богом кленусь, не буду ні на що зважати, а просаджу тебе отсим ножем, як просадив нині рано медведя!

— Не гнівай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, се не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, — ти перелякала ся дикого звіря, ти недужа!..

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясним сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку й гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямити ся, не міг здобути ся на один рух, на одне слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякай ся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, — а ось і наші гості надходять.

І сказавши се, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку й пішла з ним долі горою. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочунав ся, і впавши лицем на землю, помолив ся заховому сонцю так, як молили ся його діди і прадіди, як молив ся тайком і його батько. Потім устав і тихою ходю пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не згадував, коли її засаджено, і коли вона розросла ся така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольській долині, була геть-геть молодша від тої липи; тим то й не диво, що тухольський народ уважав її найдавнішим свідком давнини й окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що та липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї перемоги над Мораною. З під коріння липи било джерело погожої води, і відтак, тихо джурчачи по дрібних камінцях, вливалось до потоку. Це було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і одну владу в руських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на ній до сходу сонця гладкі камені брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Кілько було таких батьків, стільки й каменних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою, над самим джерелом, стояв чотиригранний камінь із проверченою в середині дірою; тут на час ради виставляло ся копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бесідника, себто, для того, хто в якійбудь справі говорив; він висту-

пав зі свого місця і входив на се підвисшенне, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народа роїло ся по копному майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збирала ся молодіж і ставала поза ними широким півколесом. І жінки сходили ся, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж, чи жінка, не був виключений. І хоч рішучий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжі й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, останні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, і коли вони наблизили ся, все втихло. Закличники, тричі поклопивши ся громадї, вийшли під липу і поздіймали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвали ся закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо в гору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

Потім устав зі свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувши ся її

рукою, наблизився до пливучої з її коріння пори і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Се була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при таких важних ділях, як народня рада. По тім він сів на підвисшеному місці, звернений лицем до народа, тобто, до східної сторони неба.

Захар Беркут—се був сивий як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя і знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народа, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кременний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіря в лісових нетрях, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіба й ліки, — се була його робота. Скоро лишень весна завитає в тухольські гори, Захар Беркут уже у своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить, пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував

і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива й досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали Тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими Святами і святом Купала, Захар Беркут зі своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім не надсильна праця, все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хоріб. За те частійше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Житте лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати иньшим. Коли він стає для иньших тягаром, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я колибудь мав стати тягаром для иньших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!» Ті слова, то була провідна, золота питка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він із поглядом на добро й хосен иньших, а поперед усього громади. Громада, то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дики часто калічать худобу й людей

у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчити ся лічити рани і, покинувши батьківський дім, вибрав ся в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але примова того лікаря показала ся пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять кунниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарові не досить було навчити ся насліпо, він хотів попередю переконати ся, чи лік ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудуваного лікаря.

Примова не вдала ся.

— Е, — сказав лікар, — се для того не вдаєть ся, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала б, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І, як стій, Захар Беркуда покинув ворожбита й пішов далше, разпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських*) монахів.

*) Згадуючи про Скитських монахів я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Книгиницьким у початку XVII. в., але користую ся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я, монахів київських печер, про мандрівку й оселення яких в коломийських горах оповідає почасти з фантазії, а почасти на основі дійсної народньої традиції Антін Могилянський у своїй поемі „Скит Манявський“. *Прим. автора.*

Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Атонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався павчити своєї штуки бождого, хто проживе з ним рік у добрій згоді й покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого й вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив із ним умовленого року й не виніс його тайників лікарських. Про сього то лікаря прочув Захар Беркут і наважився відбути його пробу. Прийшовши до Скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і отверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернув ся зі Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще гарячішою й сильнішою, його слова пили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді як сталь, а проти всякої неправди гострі як бритва. У своїй чотиролітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі, і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, і його простий, ясний розум складав усе бачене й чує, зерно до зерна, в скарбницю памяти, як матеріали для думки. Він вернув ся з мапдрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі та їх бояри силують ся ослабити й розірвати громадські вільні порядки по селах,

щоб опісля роз'єднаних і розрізнених людей тим
легше повернути в невольників і слуг, Захар
Беркут переконав ся, що для його братів-селян
нема иньшого рятунку й иньшої надії, як тільки
добре владження і розумне ведення та розвивання
громадських порядків, громадської спільности та
дружности. А з другого боку від старця Акинтія
й від иньших бувалих людей він чимало на-
слухав ся про громадські порядки в північній
Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і
розцвіт тамошніх людей, і все те запалювало
його гарячу душу до бажання — віддати ціле
своє життя на поправу і скріплення добрих гро-
мадських порядків у своїй рідній Тухольщині!

Сімдесять літ минуло від того часу. Мов
стародавній дуб-велетень стояв Захар Беркут
серед молодого покоління й міг тепер бачити
плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно,
не без радості міг він глядіти на них. Мов
одна душа стояла тухольська громада дружно
у праці і вживанню, в радощах і в горю. Гро-
мада була для себе і суддею і впорядчиком у
всьому. Громадське поле, громадські ліси не
потребували сторожа — громада сама, вся і
завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не
було у громаді; земля доставляла позитку для
всіх, а громадські шпихлірі та стодоли стояли
завсіди отвором для потребуючих. Князі й їх
бояри зависливим оком гляділи на те життя, в
якім для них не було місця, в яким їх не по-
требували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину
князівський збірщик податків, і громада стара-

лась як найборше позбути ся немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обв'язаний усяким добром — бо податки в великій мірі платили Тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним папом, як по иньших селах. Тухольці добре вважали, що належить ся збірщиків, і що князеві, і не попускали йому зробити над собою ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люде на кільканацять миль довкола, по руським і угорським боці. Та й то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісти, але й не менше як чудовного бесідника та порадника, котрий «як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає», а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті вкупі певно ліпшої ради не придумают. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільне діяння багатьох сусідніх громад може надати їм силу й може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. То ж ніколи, процюючи для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старав ся пізнати добре їх потреби й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного:

до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми, у громадах і між громадами в сусідстві. А зв'язки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіма любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновили ся і зміцвіли. Особливо зв'язок із руськими громадами по угорським боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатой вовною та кожухами, та за те досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люде. Отже ж то одним із головних старань Захара було — провести зі своєї Тухольщини просту й безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носив ся з тою гадкою, переходив здовж і вшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечнійше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старав ся звільна й ненастанно наклонювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки ввінці не добив ся свого. Більше як десять громад із близької й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудованне нової дороги. Се був радісний день для Захара. Він не тільки приняв ся радо сам повитичувати, куди має

йти дорога, але також увесь час, поки вона мала будувати ся, взяв ся надзирати за роботою, і окрім того вирядив чотирьох своїх синів до роботи, а пятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знарядів. Кожда громада висилала по кільканацять робітників, із запасом свого хліба і своєї страви, — і під проводом певтного Захара дорога була збудована в однім році. Користи її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок із багатими ще тоді угорськими громадами оживив усю верховищу; почала ся жива й обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідна тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про житте громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що вязала докупи дітей одного народа, розбитих межи двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давнійша й колись далеко славнійша була дуклянська дорога. Але галицько-руським князям вона з багатьох причин не любила ся, менше, може, для того, що піддержувала живий зв'язок між громадами по сім і по тім боці Бескида та через те скріплювала в одних і у других вольні громадські порядки, як більше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до

Червоної Русі. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то, бодай, укріпити ту входову браму у свої границі, а звісно, що таке «укріплення», зроблене по державному і для державних цілей, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували вздовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посідища і вложили на них обовязок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околішних громад, а також засіками, себто, деревляними та камяними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміється, що ті обовязки цілим своїм тягаром спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили частину своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусіли крім того ставити варти, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба, в разі воєнного часу піддані були зовсім боярським розказам і боярському судові. Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставав силою в селі і, зовсім природно, дбав про побільшення й укріплення своєї сили. Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки й побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїзжого, а се мусіло спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі звязки межі

громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусів іти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах. Влада боярська не могла й не хстіла обік себе терпіти другої, громадської влади; між боярами і громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба та ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах, ще й зовсім не почала ся, — і се були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої Руси. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, і дорога, проведена через Бескид на Угри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоча громадяни сумежних із нею селищ, як червоно-руського так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу й давали собі взаїмно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво проте, що, лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Підгіррем, Тухольщина раз-у-раз підносила ся не лише добрим побутом, але й свободним громадським ладом. Своїм приміром вона освіжувала й піддержувала всю довколїшню верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри, і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством і новим панством. Гаряче слово

й велика повага Захара Беркута спричинювали ся не мало до того, що, доки більша частина громад держала ся добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї влади, як їм сього бажало ся, і мусіли жити в добрій згоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх кошним судам і засідаючи в них поруч із иньшими старцями, як рівні з рівними.

Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всміхалась їм надія — від разу захопити всю владу у свої руки, і при тій нагоді розбити докрихти ненависні громадські порядки так, щоби раз захоплена влада вже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько, — але допомогти їм багато не міг, зайнятий то стараннями про королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуваннем свого краю проти нового, нечуваного досі ворога, Монголів, що перед десятима роками, мов страшна громова хмара, появили ся були на східних границях Руси, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кривавій битві над рікою Калкою. Але знад Калки нагло, немов наполошені хоробрістю Русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча

вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і піхто не знав, чи хвиля вляжеть ся, чи може нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали се й надіялись сього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою прийняли ся за свою давню роботу — спори за наслідде престолів і підкопування свободних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли б були свою владу і свою силу повернули на скріплювання, а не на підкопування тих порядків по громадах і живих звязків між громадами, то наша Русь певно не була б упала під стрілами та топорами Монголів, але була б остояла ся проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остояється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи то длятого, що лежала так віддалік від світа, між горами та скелями, чи, може, длятого, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісувати ся в той закуток.

Але й се щастє не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин, Тугар Вовк і, не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольському ґрунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудування зразу мовчали й не спиняли нового гостя, далі почали допитувати ся його, хто він, відки й за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила, — гордо відпові-

дав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Але ж се землі й ліси громадські! — відповідали йому Тухольці.

— Се мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя допоминайте ся. Я маю його грамоту й більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова й не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все згорда, все похваляв ся княжою ласкою та княжою волею, хоч, зрештою, наразі й не стісняв ні в чім Тухольців і немішав ся в їх громадські діла. Тухольці, особливо молодші, зразу чи то з цікавості, чи зі звичайної гостинности, частенько сходили ся з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити й, очевидно, зовсім уникали його. Се зразу здивувало, далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити Тухольцям усякі пакости. Дім його стояв якраз над тухольською дорогою, і він, ідучи за прикладом інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку й жадав від проїзжих для себе мита. Та Тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починаєть ся рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо й невідступно при своїх правах до крайньої крайности. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке й рішуче питання :

— Що робиш, боярине? За що спиращеш дорогу?

— Так мені хочеться! — відповів гордо боярин. — Коли вам кривда, то йдіть жалуйтеся на мене до князя.

— Але ж се дорога не князя, а громадська.

— Се мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалилися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молодіжі зі сокирами й тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї вогонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютився на своєму дворі, кляв поганих смердів, але супротивлятися їм не мав смілости, і наразі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але Тухольці не радувалися завчасно, — вони добре знали, що се тільки перший напад, і що за ним треба надіятися інших. І справді так воно сталося. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкрасшої громадської полонини. Не встигли вівчарі до ладу розказати свого, коли враз прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює й запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського ліса. Знову громадська рада вислала відпоручників до Тутара Вовка.

— За що, боярине, вриядиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Але ж се не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя жалуйте ся, — відказав їм боярин і відвернув ся від них.

Від тої пори почала ся правдива війна між боярином і Тухольцями. То раз Тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загарбаного боярином, стерегли і громадські й боярські лісничі, між котрими нерас приходило до сварки й бійки. Се лютило боярина чим раз дужше, і він, вкінці, казав убивати тухольську худобу, придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в загарбанім лісі, велів привязати до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Сього було вже за багато тухольській громаді. Багато голосів обізвало ся за тим, щоби, по давньому звичаю, до боярина прикласти закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, і дім його зруйнувати дотла. Велика часть громадян пристала на се, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринові, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належить ся засуджувати нікого, не вислухавши вперед його виправдання, і що справедливість домагаєть ся закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можливість витолкувати ся, і аж потім поступити з ним так, як осудить громада при повному

спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно, ніхто в нинішньому зборі не розумів так добре важности сеї хвилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важить ся на вістрю громадського засуду. Тай коби то в тім засуді ходило лише про просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладав ся б уповні на громадський розум. Але тут приходило ся разважати — перший раз на тухольським коннім суді — також иньші, посторонні, і безмірно важні обставини, що запутували справу майже до безвихідности. Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний чи не прихильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить признание не так права, як сили по стороні боярина, раз на завсідни упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжшим виломом у вільнім громадським устрою, над відновленням і скріпленням якого він ненастанно трудив ся протягом сімдесятьох літ. А неприхильний засуд, що вирече прогнання боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ану ж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що Тухольці — бунтівники? Се може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на иньші громади, що їх князі визнавали за бунтівничі й віддавали боярам та їх

дружинам на розграблення та на знищення. Обаті важкі виходи нинішньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він щиро мовився духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усіх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесіду. — Не буду від вас скривати, тай, зрештою, ви й самі те добре знаєте, які важкі й великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робить ся і що нам грозить, то так і здаєть ся мені, що наше дотеперішнє спокійне громадське життя пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усіх пора — показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не з одного боку, се ви знаєте і почувете ще ширше на нинішній радї, то і про се я тепер не потребує говорити. Я хотїв би тільки показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те ставище, на яким би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайньої крайности. А в тім і тут ні я, ні ніхто иньший не має влади над вами: схочете, то послухаете, а не схочете — воля ваша! Тільки ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній дорозі, сьогодні нам прийдесть ся вибрати: сюди, чи туди. То ж годить ся нам, людям старим і досвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він

може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятидесятьох літ чує наші слова й бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі й поважні старці, батьки наші, зробили його й передали мені його значіння. «Захаре» — сказали вони, — «колиш, у хвили найгрізнійшої небезпеки, коли життя на-верне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громадї, що значить се знамено, й zarazом відкриєш, що на цьому спочиває наше й нашого Духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастем для громади, буде початком її ділковитого упадку!»

Захар утих на хвилю. Його промова зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повідало кармазиною хоруговкою, немов переливалося живою кровю.

— Я досі не говорив вам про се нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений увесь той суцільний ланцюх, сильний і немов замкнутий у собі, а проте свободний в кождім поодиновім колісці, готовий прийати всякі звязки. Сей ланцюх, то наш руський рід,

такий, який вийшов із рук добрих, творчих духів. Кожде колісце в тім ланцюсі, то одна громада, перозривно, з самої природи звязана з усіма иншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною і свободною. Нехай тільки одне колісце трісне, розпадеться ся саме в собі, то й цілий ланцюх розпадеться ся, одноцілий його звязок розірветь ся. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Руси. Горе громаді, котра добровільно станеть ся тою раною, котра не вжне всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше було би такій громаді щезнути з лица землі, запасти ся в безодню!

Останні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушив у вухах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою об камінь і мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіма барвами веселки, видавав ся блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожде колісце його ланцюха сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздобы й тривкості. Таксамо кожда громада має свої дорогоцінні установи й порядки, породжені потребами, впорядковані розумом мудрих батьків

наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими владжені, тільки для того, що свободні, що не вяжуть нікого доброго в добрім діянню, а вяжуть лише злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не вяжуть і громаду, а тільки додають їй сили і влади для охорони всього, що добре й хо-сенне, і для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, деревляні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість ланцюха пропала б. Таксамо, як би не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала б. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягають ся, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити й ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жило ся!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом одиудушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч прийшо ся б нам і останню краплю крови пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значінне тої хоругви, що повіває на нашому знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До останньої краплі крови повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, надалеко та хвиля, котра, справді, запотребує від нас крови! Будьмо готові й її пролити у своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян немов на даний знак звернули ся в сторону села.

Там, на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показала ся невеличка громада пишпо построяних, оружних людей. Се йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній лицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедренниках і наголіниках, і в блискучому спіжевому шоломі з розвіяною поверх нього китю з когутячих косиць. При боці в нього теліпав ся в піхві тяжкий боевий меч, через плечі перевішений був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стремів топір, блискучий широким сталевим вістрем і бронзою набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної зброї, на знак супокійного свого наміру, боярин накинув вовчу шкіру з пашею, переробленою в заціпку на груди, і з лабами, що гострим кігтями обхоплювали його пояс. Довкола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбиралих у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенула ся тухольська громада, побачивши наближення тої вовчої дружини; всі зрозуміли, що се власне й є той ворог, який напосів ся на їх свободу й незалежність. Але поки що вони ще не надійшли, і Захар кінчив свою промову.

— Ось падає боярин, котрий хвалить ся, що, з милости для нього, князь подарував

йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почутті княжої милости, в тім почутті, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина й нізачо ставати нам рабами — се причина, длячого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста, і що правдиво свободному чоловікові личить не гордість, а спокійна повага та розум. Захуйте ж проти нього ту повагу й той розум, щоб не ми впокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе впокореним! Я скінчив.

Тихий шепіт задоволення й радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не здіймаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледво окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин, очевидно, хотів показати громаді свою висість. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха,

показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заки осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і з якою метою ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив немов зачудований Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга й боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою оперечати ся, — се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізнійше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люде й не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облігло ся червоною пасмугою злости при тих словах Захара. Хвилию він вагував ся, чи відповідати далше на його допитування, далі погамував свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воеводою й начальником Тухольщини, і дав мені й моїм потомкам у вічне посіданне тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки вишпав ізза широкого ремінного пояса княжу грамоту й підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, і печать твого князя для нас не закон. Красше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин, — ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпирт аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи, і в нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її у спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь, чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, щоби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не видали досі й жили тихо, у згоді й ладі, судячись сами громадським розумом. Батьки наші здавна вчили

нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воевод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошені, й діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але від тепер не так буде.

— Як буде від тепер, сього ми не знаємо й ти, боярине, не знаєш. Одне ще тільки скажи нам: твій князь, чи справедливий чоловік?

— Увесь світ знає й подивляє його справедливість.

— То він, певно, й тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішав ся сим простим питанням, але по хвиливі вагованню сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрем свого топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що се не може бути. А отже ж твій справедливий князь зробив се з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, добром і щастем котрих він не турбуєть ся, котрі йому не вчинили нічого злого, але, навпаки, що року складають йому багату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівno очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь пікого не може скривдити!

— А отже нас скривдив, оттою самою грамотою, которою ти так хвалиш ся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, як би без твоєї волі зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його моєму синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імени свого князя й кажеш: «Се моє! мій князь дав мені се в нагороду за мої великі заслуги!» І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми вважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилив ся, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім, що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тімя, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу й довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. По мертвецькому, понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підвів руки догори, до сонця:

— Сонце пречесне! — сказав він, — ти благотворне, вольне світило! — Не слухай тих огидних слів, які осмілив ся сей чоловік ска-

заті перед твоім лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, те знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лица землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народа!

І по тім Захар успокоїв ся, сів і знов звернув ся до боярина.

— Ми чули, боярине, твое перевонання — сказав він. — Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишається. Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не протіввай ся! Сам бачиш і знаєш, що батька й опікуна ми в нім бачити не можемо. Батько знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, — князь не береже нас ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від медведя — а се наші найгірші вороги. Він, що правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж Угри — своїх неситих бояр із їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде й не вдоволить ся ніякими добичами, а рад би нас усіх на віки поробити рабами. Не батьком і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупо-

увати ся щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, й він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певно, була би ще щаслива й велика!*)

З дивним чуттем у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжому дворі і зіпсований гниллю та підлотою, він усе таки був лицар, вояк, чоловік, і мусів відчутти серцем хоча крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тім же він далеко не по щирій совісти виповідав уперед свої слова про необмежену владу князя; його душа й сама не раз бунтувала ся проти тої влади, а тут він тільки хотів засловити показом на княжу владу свої власні забаги такої ж влади. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але zarazом і

*) Погляди, як висказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві меживсобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відгук навіть у нашого літописця в оповіданні про співака Митусу, якого, за бунтівні бесіди та непокірність, князь Данило велів зловити й покарати смертю. Розуміється, що, наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо вмастити ваги і значіння особи князя Данила, який між усіма володарями русько-галицьких земель визначається як чоловік незвичайний, симпатичний і, по своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом.

Прим. автора.

жаль йому зробило ся того велетня, упадок якого, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче,—сказав він, жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здасть ся навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер, ані вічно. Все, що живе—переживаєть ся. Пережили ся і твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагають ся конечно одного, сильного володаря в нашому краю, котрий в однім осередку згромадив би і в свою руку уйняв усю силу цілого народа для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здаєть ся, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилив ся, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдавати ся в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Але ж тричі не подоба йому помітувати ся добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Се звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що дієть ся довкола нас. А тимчасом не зпати ще, хто з нас двох більше й докладніше се знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згромадження всієї народньої

сили в одних руках. Тепер я скажу собі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних Монголів на нашу країну, про те, що вони по довгим опорі заняли Київ, зруйнували його дотла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали се ще перед тижнем, і знали про княжого післанця, виправленого в отсі сторони, та про його вісти. Княжий післанець прибав пізенько — наші післанці далеко скорійше ходять. Монголи давно вже заповенили нашу Червону Русь, понищили багато гóродів і сел і розділили ся на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть під Судомир, у польську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав сього?

Тугар Вовк із подивом, майже зі страхом глядів на старого Захара.

— А відки ти се знаєш, старче? — запитав він.

— Я й се скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і в їх вольнім союзі. Зі всіма підгірськими громадами ми стоїмо у звязку: вони обовязані нам, а ми їм, доносити як найшвидше всякі вісти, важні для громадського життя. Підгірські ж громади стоять у звязках із дальшими, псукотськими та подільськими, то ж про все, сик чи так важне для нас, що дієть ся на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вістка від громади до громади.

— Що вам з вістей, коли допомогти собі не можете! — згірдно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. — Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не дозволяють їм мати своє оружжя, ані вправляти ся в робленню ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоби з'єдинити в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надати велику владу над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські звязки, обез'оружити громадські руки. А тоді всяким Монголам отверта дорогу в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило, пропав десь без вісти. Замість обернути ся до свого народа, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну заперу проти монгольського наїзду, він, поки Монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, в нього благаючи помочі. Але Угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь, і хто знає, може, незадовго його побачите в таборі монгольського хана як його вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі владу над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, Монголи грозять нападом і отсим горам?

Захар якось значуче всміхнув ся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаєте робити? Піддавати ся, чи боронити ся?

— Піддаватись їм не можна, бо всіх, хто їм піддаєть ся, вони женуть на службу, і то в перші ряди, в найтяжші бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воеводу. Я вас поведу до бою проти Монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воеводи. Ти ще не витолкував ся зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щиру волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішав ся трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази! Воріг ізближаєть ся, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдовуючись своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори сього! Не своєї урази ми доправдовуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав із нами, — і як же ми можемо

повідити тобі начальство над собою в війні в Монголами?

— Старче, ти, бачу, завзяв ся раздратувати мене?

— Боярине, вважай, що тут громадський суд, а не забава! Скажи мені: осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем як воевода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами і, особливо, права на нашу землю. Не тикай, боярине, наших земель і наших людей, а тоді може ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — От така ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку й допрошувати ся ласки від смердів?

— Що ж, боярине, -- инакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти в себе не схоче!

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали пам: шкідного й непотрібного члена громади, розбійника, конокрада, або стороннього, що без волі громади забирає громадські землі — з родиною прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівняти з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся сплунаним сміхом боярин, — то ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками й конокрадами?

— Що ж, боярине, — а скажи сам по совісти, чи ліпше ти поступаєш із нами, як розбійник? Адже ж землю нашу забираєш — наше найбільше й єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отсе ти згадав про свою честь і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласка, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, се ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських, і польських, і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, се ганьба, не заслуга, і для тебе, і для князів. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти Монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки, ранений, не дістався до неволі.

— Отсе ти добре сказав, — не знаємо тільки, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайте ся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнайцем. Постараємось переконати ся.

І за тим словом Захар устав і, звертаючи ся до громади, сказав:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчити за ним або проти цього?

— Я можу! — відізвав ся голос із народа.

Мов стрілою поразений, стрепенув ся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий іще чоловік, каліка, без руки й ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома роками зайшов він до громади на кулі, розповідаючи страшні вісти про Монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дістали ся до неволі і що їх потім підчас обіду монгольських полководців задушили під дошками, на яких Монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві у дружині одного боярина і разом із ним дістав ся до неволі, з якої потім якимось чудом утік. Довго блукав він по селах і містах святої Русі, поки, вкінці, не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобало ся жити, а що своєю одною рукою вмів плести

скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його у свої члени, живила його і з'одягала за чергою, загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний, веселий характер.

Оттой то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти скласти проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув, поблідівши боярин. — Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! свідоцтво мое проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра — — —

— Мовчав досі, то мовчи й далі! — ревнув боярин. Тут ураз блиснув топір, і Митько Вояк із розлупаною головою, окрівавлений, упав додолу.

Охнула громада й зірвала ся на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боя-

рин, — не боюсь я вас! От так буде кождому, хто поважить ся торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники й топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина Грізний, червоний із лютости, стояв він посеред них із кривавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине, — сказав Захар, — ти смертельно провинив ся проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізнали ся й не хочемо знати, — нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убивством ти признав ся до вини й поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддали ся змій нас! За три дні від нині прийдуть наші люде, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття в нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад я побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо із сього поганого збору!

Боярин віддалив ся зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка у зборі. Молодці винесли криваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з тавними людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимові приймати сей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все таки він був батьком тої, котра мов чаром опанувала його серце й його мисли, за котру він віддав би був життя. А тепер, о, горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але проте Максим не відпирався від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: адже ж при тій нагоді він побачить її! А, може, йому вдасться якнебудь потішити її, зладити хоча своєю щирістю гострий засуд громади!..

А тимчасом громадська рада йшла далі своєю чергою.

Прикликано посланців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронити ся проти нападу Монголів.

— Зруйновані ми, — говорив посланець підгірських громад. — Села наші попалені, худоба зрабована, молодіж вигибла. Широкою рікою розлилися пожежі і знищені Підгіррю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас у часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанці з Корчина й Тустая говорили:

— Нам грозить залива. Понизше Синевідська на рівнині біліють уже шатра Монголів. Іде їх сила невлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і вті-

каємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші Монголам.

Післанці з иньших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народа. Передновпнок тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Післанці з угроруських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На Бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і браття, спиніть ту страшну хмару, не допустіть її звалити ся в нашу країну! Ваші села — твердині; кожда скеля, кожда добра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переватять ся через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Толі Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо, й ви чесні послы сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Военні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити?

Як нам боронити ся? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини вдавати ся не можна. Шлях наш, при вашій допомозі, чесні загірні громадяни, ми чей оборонимо. Але иньших шляхів ми оборонити не можемо. Ся буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б нам удало ся наше діло, то ми й вам радо підемо допомогати.

На те сказали тустанські післанці:

— Знєємо ми, батьку Захаре, що вам нїяк іти нас боронити, і що в тій тяжкій годині треба, щоб кождий поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки, і вони держать сторожу над засїками і проходами. А як вони схотять видати їх Монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надїємось, і се може ще спасти нас: що Монголи не підуть на ваш шлях, і що в такім разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, зможете рушити нам на поміч.

— Ей, громадяне, громадяне, — сумовито, але і з докором сказав Захар, — і сила, бачить ся, в вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесїда ваша дитиняча! Покладаєте надїю на «може» та на «хто знає». Адже ж сього будьте певні, що скоро нам не грозити ме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належало ся б забезпечити себе проти ваших власних ворогів -- бояр. Доки в їх руках засїки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кождої хвилі сей прехи-

трий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити у дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Доки сього не буде, доти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські післанці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знав їх. Зломана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі й передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?.. Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Невже ж таки, чесні сусіди, моє слово в ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й моє слово вам не допоможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся з полудня, коли тухольська громада, по скінченій раді, вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будучі дні?

Післанці сторонських громад, піднесені на душі й заохочені, порозходили ся. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо й весело в повітрі, і весняне небо ясніло пречистим блакитом, немов не бачучи земної журби на тривоги.

IV.

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали й були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сел і менших гродів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан, прозваний Батієм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стільки всяких полоняників, що мусіли бити ся за нього в перших рядах — ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про якийбудь опір на рівному полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана й роздерта внутрішніми меживсобицями. Декуди ставали опором міщани у своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги Монголи мусіли нераз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду й підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди була Угорщина, багата країна, заселена племенем спорідненим із Монголами, від котрого великий джінгісхан монгольський домагав ся, щоб йому піддало ся. Угри не хотіли піддати ся, і страшний похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батія, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з

заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати. З тою метою орда поділила ся на три часті: одна під проводом Кайдана пішла бесарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділила ся від головної орди в землі волинській і поперек Червоної Руси, через Пліснесько, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбід, а далі розлила ся по Підгіррю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люде, і також деякі бояри-зрадники, провадили Монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські післанці, їх шатра біліли на рівнині понизше Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягали на Підгірре. Лісисті тухольські гори задимили ся, мов незлічими вулькани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і півнив ся по закрутинах. Небо покривало ся зорями. Але й на землі, на широкій надстрійській рівнині, почали розблискуватись якісь світила, з разу де-де, рідко, мов несміло, далі чим раз густійше, сильнійше, — поки, врешті, ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрила ся ними, не розжевірила ся кривавим обриском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той обрис над долиною, то живійше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючому просторі. Се палали нічні огнища в таборі Монголів.

Але гень-гень у віддалі, де кінчилось те меркотяче море, палали иньші світила, страшні, широкі, бухаючи вогняною загравою: се горіли

довколїшні села і слободи, окружаючи широкою вогненною пасмугою монгольський табір. Там бушували загони Монголів, рабуючи та мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличках, та кріпких гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у лицарському строю, у зброї, з мечем і топором, з шоломом на голові і зі списом, прип'ятим до кінського сідла. Зпід шолома спливало довге й густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними влубами котили ся з ярів і дебрів чим раз вище на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву й якоїсь сліпої завзятости, що що-хвиля розливав ся по ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його сугубо несподіваними, судорожними рухами й давало ся у знаки його гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими нитками переткану одержу, з невеличким бобровим ковпаком на голові, що не міг умістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі в неї перевішений був лук із турового рога й сайдак зі стрілами. Її чорні, палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини й темно-зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинилися на крутому пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоби перед цілковитим смерком дійхати до ціли. — Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнійшим голосом, озираючись позад себе й тонучи поглядом у незглибимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, таточку, сього не кажи! — сказала вона сьміло, але зараз же якось змішалася і, значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався! — скрикнув із докором їздець, — а власне, що сподобався тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти — така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами минить ся!

— Але ж, таточку, що за думки шибать по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я признала ся тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Але ж, дурна дівчино, ти не будеш його,

про се ніщо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?

— Ні, таточку, не говори сього! Він такий лицар, як і иньші лицарі — ні, він ліпший, смілійший і чеснійший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Зрештою, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної, осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна й не осліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без ваговання й думання я зробила се. Навіть не без висшої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимось приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а се що знов? Яка висша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показаласть мені у сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене, з розпростертими руками й обняла мене, сильно притискаючи до груди. Мамо! — сказала я й більше не могла нічого сказати з радости та роскоші, що наповняла цілу мою істоту. «Мирославо, дитя моє єдине», — говорила вона лагідним, м'яким го-

лосом, що й досі тремтить мені в серці, — «слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближаєть ся, доню! Серце твоє пробудить ся й заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!» — Так, мамо! — сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радості. — «Благословлю ж твоє серце!» — І сказавши се, вона розвіяла ся запахущим леготом, а я прокинулася. І серце моє, справді, заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мами!

— Але ж, дурна дівчино, се був сон! Про що ти в день думала, те в ночі і приснилось тобі! А, втім, — додав боярин по недовгій хвилі, — а, втім, ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би і сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А се длячого?

— Длятого, — сказав боярин зі силуваним спокоєм, — що ті твої добрі люде, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укуханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте ви, хамове племя, пізнасте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, се не тухольський вовк, — він і тухольським медведям зумів показати зуби!

Боляче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас

вигнали? Певно, за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я зі слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямииш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вкололо його те оскарження з уст доньки. — О, я знаю, що коли б ти була на тій радї, то й ти була би стала за ними проти свого батька! Що ж діяти, — батько старий, понурий, не вміє блискати очима, ані зітхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько отсе перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, милїйший, молодший товариш, може, деє тепер зі своїми Тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, — гарячі слізки бризнули з її очей.

— Ні, се ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючи ся слізьми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді й говорити правду! Невже ж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похидивши голову. Вони зближали ся вже до верха гори й їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що вовсім заслонювали перед ними небо. Конї, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутїнків і, зчаста форкаючи, тупали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Ту-

хольщани? — спитала параз Мирослава, отираючи рукавом сльози й підводячи догори голову.

— У світ за очі, — відказав батько.

— Ти ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені однакого. Може, їхати до Галича до князя, котрому я наприкрив ся й котрий рад був мене позбутися? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов зрілу вишню, а кістку кинути геть — на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! «Іди», сказав мені, «нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угрижай ся з тими смердами за нужденну межу, лише сюди не вертай!» Ну, що, може, їхати нам до нього, жалувати ся на Тухольців, просити проти них княжої помочі?...

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужше погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на останні слова доньки. — Ну, а, може, вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити в них ласки, піддати ся їх карі, зректи ся свого боярства і благодіяти їх, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноєм?

— А як гадаєш, таточку, чи вони приймили б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Се ще як би ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати сього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то, може, по своєму праву. А може... може, й ти, таточку, де чим... своїм гострим поступуванням причинив ся до того? А коли б лагідно, по людськи з ними... Ах, Боже, се що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування.

Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинула ся широка стрийська долина, залита морем пожеж і вогнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов із пекла несли ся з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при вогнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце войки мордованих старців, жінок і дітей, вязаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені, валили ся додолу, а по тім величезні водопади искор, мов рої золотистих комах, збивали ся під небо. У кривавому розблиску вогнів видніли ся тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотиригранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люде, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадили ся коло вогнищ.

Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не

можучи відірвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушити ся з місця, потопавши очима в тому лячному, кривавому морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти цілим тілом, стригти вухами й фортати піздрямп, немов лякали ся йти далше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, се мусять бути Монголи, про прихід котрих говорив народ із такою тривоگوю?

— Так, се вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, се загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бій ся, не вродилась іще та буря, що здужала б до кореня знищити те підле насінне!

— Але ж, таточку, Монголи не падають ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти нераз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І се добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: се наші союзники!

— Але ж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обгарепими кровю нашого народа?

— Що мене се обходить, хто вони й які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава, вся бліда, трівожними очима гляділа на свого батька. Кривавий відблиск огнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кривавим вінцем. Вони обоє позлізали з коней і, стоячи на гострому гребені гори, гляділи одне на одне.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав із якимось диким пасміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу далі йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а верну ся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи се отверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Їдовитий голос боярина став ся при кінці якимось мягким, тремтючим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш моє серце! Чим я так тяжко провинила ся перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невольницею до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного імя на вічну ганьбу!

Ридаючи, вона впала батькові до ніг і обіймала руками його коліна, обливала слізьми його руки. Не видержав Тугар Вовк — капнули сльози із його старих очей. Він підняв Мирославу й міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя, — сказав він лагідно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило гіркістю моє серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене у днях тривоги й боротьби. Адже ж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилити ся, ні від кого ждати помочі, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зі слізьми Мирослава. — Гнів проти Тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі — та чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, краще згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу оберекти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до ціли! Що буде, те буде, долі своєї не обідемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав униз горою. Ридаючи, подалась за ним і вона. У своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковичної ганьби — від зради свого краю. Вона, бідна, й

не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було иньшого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим даліше з'їздили в долину, тим густіша пільма охопувала їх, тим менше могли щобудь бачити крім блимання вогнищ і жевріння віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставав чим раз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захоплював віддих у грудях.

Боярин простував до першого вогнища, що палало серед поля. Се була монгольська сторожа.

Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям до гори, в таких самих пелехатих, гострокінчастих ковпаках, з луками на плечах, і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава дігнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, Богом святим молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з униженою просьбою. Підемо в гості — і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі Монголи почули прихід чужих людей і з дивим криком похапали за луки та оточили їх.

— Хто їде? — закричали ріжними голосами, то по нашому, то по своєму.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по монгольськи Тугар Вовк.

Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно, начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів гостро, монгольською мовою, боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета-бегадир і Бурунда-бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що «Калка річка по болоті тече і в Діи упадає». А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованнем розступили ся Монголи перед незнайомим приїзжим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варті здав своє місце на другого, і сам, допавши коня, погнав до табору, якої може чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава повлазили з коней, які дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли і припили на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до огнища, гріючи пад ним руки, в які щипав їх весняний вічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не зміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову й побачивши, з якою пошаною Монголи сповняли його волю, вона догадала ся, що батько її не від нині знаєть ся з тими страшними ипщителями рідної

землі, і що правдива мусить бути та вістка, яка глухо шептала ся при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь Монголам, виявивши їм наперед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда — говорили вісти — доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішанню взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидко увільнення без окуп, хоч боярин божив ся, що Монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжому дворі всі почали якось сторонити від Тугара, і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давнійше. Боярин, у кінці, почув ту зміну й попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, длячого хоче закопати ся в такій лісистій пустині, та й ще в молодю дочкою, — князь Данило дав йому даровизну, очевидно, рад був його позбути ся. І при від'їзді з Галича якось холодно прощали ся всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало і гнівало її, стало тепер ясне і зрозуміле перед її очима. Так, значить ся, вісти й шепоти говорили правду! Так, значить ся, батько її віддавна, від десятиох літ був у порозумінню з Монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову додолу. Серце її боліло

дуже: вона чула, як у ньому одна за одною рвалися найсильніші й найсвятіші нитки — нитки дитячої любови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи, не змигаючи, в полу́мя огняща, слідили уважно за тим, як догоряли червоні мов розжарене залізо поліна, як тріскали в огні злизувані полу́мям. Чи се було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне прочуття будучини холодною рукою вхопило його за серце й печать мовчання поклато на його устах? Тільки ж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише глядів і глядів у вогнище, на миготячі іскри та попеліючі поліна.

— Доню! — сказав він, вкінці, зтиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, насилу здержуючи сльози в очах.

Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді й мовчав і вдивлювався в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій

привіт новому другові і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і підняв ся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертати ся. В одній хвилі Монголи привели їх коней, висадили Мирославу й, оточивши їх обоє, повели до табору.

Монгольський табор був розложений у величезнім чотирикутнику й обкопаний глибоким ровом. В кождім боці чотирикутника було по дванадцять входів, оточених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголів, зовсім у суперечність із християнським лицарством, яке не дорівнювало Монголам ані в військовій карності, ані в умілости тактики та вермовання великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликали ся з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і соромом, що випалював гарячі рум'яніці на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілою вдачею, надто свobodно й по-лицарськи вихована, щоб не зацікавити ся розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсадкуваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішений був у

кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали мов медведі або які інші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями й під'очними кістками, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледви блищали ся з вузьких, скісно прорізанних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску вогнищ переливала ся в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх ще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими додолу головами і з горляною, співучою мовою, вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатра їх, як Мирослава зблизька приглянула ся, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних угорі до купи, і накриті були вверху для забезпечення від дощу великими шапками з кіпської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю й розпуки на блідих, поси́нлих, світлом огнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на сей вид; її, геройську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стреміти ме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та пі, вона воліла б тепера тліти в пожежі і стреміти як кривава трофея перед шатром побідника, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожда недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала й любила — аніж іти здовж отсього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду далі! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тимчасом вони стали перед шатром начальника Пети, любимця Батиевого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зверху нічим, окрім припятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: за те всередині було далеко пишнійше, по-азіатськи владжене. Тільки ж аї боярин, аї Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло вогнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги й похачали до рук свою зброю, хоч, зрештою, не поступилися з місця, щоб стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом і з плечей лук, приступив до них із поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, на три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісти? — спитав його Пета.

— Я не знаю віякого царя крім великого джінгісхана, пана всього світа! — сказав боярин.

Се була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вояк. — В однім лишені я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хиба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінщинам входити у збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене й великого джінгісхана вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невольники, збунтувалися проти мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внаслідок великого джінгісхана, дозволити їй лишитися нинішнього вечора і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для друзів наших ми гостинні, — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ламаною руською¹⁾ мовою:

— Зблизись, дівчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависті й погорди очима гляділа вона на того нищителя Русі, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав їй батько. — Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розкажеш тобі! — сказав грізно боярин.

¹⁾ українською.

Мирослава неохоче зблизила ся.

Петя своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарна дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірні великы джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отсе коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськы вояк — усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Петя подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстінь, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений бериль із вирізаними на ньому фігурами. Мирослава вагувала ся, чи прийняти дар від ворога, може, навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука джінгісхана, — сказав боярин. — Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольському таборі. Нам бо прийдесть ся розстати ся, доню. Їх воєнний звичай забороняє жінщинам бути в таборі. Але з тим перстеном ти можеш безпечно приходити й виходити, коли тобі запотребить ся.

Мирослава ще вагувались. Але втім нова якась дума шибнула їй у голову — вона взяла перстінь і, відвертаючись, уриваним голосом сказала:

— Дякую!

Потім Петя велів відвести її до окремого шатра, котре наборзї приготовано для її батька,

а Тугар Вовк лишив ся сам із монгольськими бегадирами, щоб радити воєнну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник сього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип Монгола: невеличкий, повертливий, з хитро мигливими, малими, мов мишачими, очима.

— Сідай, гостю, — сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то пехай се буде найвища похвала твоєї вірности для великого джінгісхана. Але все-таки ти трохи за пізно прийшов. Військо наше вже третій день, а великий джінгісхан, виряджаючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох день без потреби віде не задержуватись. Брат наш, Кайдап-бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а яку ж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнав ся про ваш похід, і, дізнавши ся, прибув зараз. Про задержку не жури ся. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи, і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, гóрі Сяном-рікою, а потім через низький гірський провал Шлях

широкий і вигідний, топтаний уже пераз руськими й угорськими воевними силами.

— Далеко відси?

— Вілси до Перемишля два дні ходу, а з Перемишля до гір іще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нїм поробили засїки. Але бояри не радо служать князеві Данилові Романовичеві, не радо стережуть засїків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чому ж досї ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годї їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть, і який мусить поставляти оружних людей для оборони засїків, не радо зносить їх владу над собою. Дух бунту й непокори живе в народї. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князїв, ні влади, де кожда громада жила для себе, а проти спільного ворога всі дружили ся по добрій волї і вибирали та скидали свою старшину. В отсих горах живе один дід, що його прозвали бесїдником, і той роздуває полумя непокори в імя тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і як би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана отверто, то побив би їх камінням. Коли ж за приближеннем вашої сили бояри піддадуть ся вам і віддадуть вам засїки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насміх і погорда заблискотіли на його тонких губах.

— Дивні ж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує проти своїх слуг, слуги проти князя, князь і слуги проти народу, а народ проти всякої влади! Дивні порядки! У нас коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула й, оточивши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесять великих кітлів на граві й налити їх водою, і коли вода закипіла, то, не розбираючи нічєї вни, велів у кожний котел укинути по два бунтівники й варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів повиймати голі кістяки з кітлів, посадити їх на коні й повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків учили ся послуху й покорі великому джінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до цього краю, бо коли б не ми, то ви, певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постила бояринові в тілі при тім оповіданню Монгола, але він ні словечка не відказав на се.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вузший і не так рівний, але за те ближший і рівно безпечний. На тому шляху

засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопипильпують його.

— Хлопів ваших ми не боїмо ся! — сказав із погордою Пета.

— І ніщо їх бояти ся,—підхопив боярин. — Вони ж без оружжя й без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо світом у дорогу, і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кілька часу треба на понищення засіків, три дні ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Дозволь мені слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту й геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчило про його походження з туркоманського племені. Се був страшний, безтямно - смілий і кровожадний воєвник, Бурунда - бегадир, супірник у славі з Кайданом. Монгольські загони, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число

трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечера було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого иньшого вояка. Але Пета не завидів йому тої смілости, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою у штудії ведення великих мас і кермування великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжшу, рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран, — а тоді пускав його з відділом „крівавих Туркоманів“ довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Дозволь мені з десятитисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дукляньський. Перейшовши на арпадський бів, я вдарю зразу на тих, що стережуть дукляньського шляху і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І, справді, план Бурунди був хоч і смілий, та за те й дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання сього плану.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по твоєму! Вибирай собі вояків і рушай із ними зараз завтра.

— Дозвольте ще й мені слово сказати, великі бегадари, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом, — а всеї задля тісноти

шляху й я не радив би слати — то дозвольте мені піти наперед із невеличким відділом і заняти вхід того шляху, заки ще тухольські смерди дізнають ся про наш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій радї, й нехай боги щастять нашій зброї! — сказав Пета, встаючи з місця. Встали й иньші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпити ся й попрощати ся з донькою.

В темному шатрі на ліжку, покритому м'якими, зрабованими перинами, сиділа Мирослава й гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражіннях сього вечера вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положення, в яке втягнув її батько. Положення те було, справді, страшне, бачилось, навіть — безвихідне. Батько її — зрадник, монгольський слуга; вона в монгольськім таборі, на-пів гість, на-пів бранка, і, на всякий спосіб, кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра у свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастє з Максимом, — і та віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кривавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими сло-

вами розповідь йому про свій — добровільний, чи недобровільний? — побут у монгольському таборі? Мов гадюки вертіли її серце ті питання, і вона дала сльозам волю і плакала, мов із життям своїм прощала ся.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, поклав руку на її плече, — вона не підводила голови, не рухалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа непорушно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він! Завтра в полудне він упаде трупом від могого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин зникав ся того голосу й відступив ся від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона. — Він, Максим? Ти ведеш папад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекував ся боярин, — хто се сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставляла на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бій ся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимовз, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що низша від нього родом, — о ні! Я низша від нього, я чую

себе безмірно низшою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може, й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щастє. Але нехай і так! Що з мене за хосен?¹⁾ Тільки скажи мені, що ти задумуєш напроти нього?

— Але ж нічого, зовсім нічого! Він тепер, може, вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви врадили з Монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоби помстити ся па Тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мстити ся на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу перепровадити Монголів на Угри, бо чим швидше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава.

— Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухаї.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, оп там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими моходцями валити наш дім. А ти хочеш із Монголами напасти на нього, вбити його...

Боярин видивив ся на неї зачудуваними

¹⁾ користь.

очима; він почав бояти ся, чи не відьма вона, що так страшно быстро згадувала, в чому річ.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судила ся, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухай, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться ся, то я стану обіч нього й буду боронити ся разом із ним, до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Се хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава. — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли убеш мене, то се буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замодруеш¹⁾ того, хто дорожчий мені над життям! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підійму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрипула Мирослава. — Ну, розумієть ся, ти боярин, де ж би ти підіймав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твое над ним милосерде, то ще раз кленусь тобі, що ані я, ані

¹⁾ убеш (нім).

ніхто з моєї дружини не тоне його, хоч би він не знати як пападав на нас! Досить тобі цього!

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною трівою, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить цього, чи ні? О, як радо була б вона пташкою злетіла до нього, щирим щебетанням перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою зброю і, виходячи в шарта, сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі й закликаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь. а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай!

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захитала ся за ним. З заломаними руками, образ найтяжшого горя і найстрашнішої трівоги, стояла Мирослава насеред шатра, ціма, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи останній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддаляв ся на полудне відділ Монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі. Відмалку виріс він у глибокім почуванні своєї єдності з громадою і святости громадської волі, тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади — прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили Тухольці в бояринів, — і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і крапалося на саму думку, що буде мусіти стрітати ся з Мирославою, з її батьком, як із ворогами, що буде, може, мусіти боротися з боярськими лучниками або і з самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішив ся зробити своє діло, як можна, найспокійніше й не доводити його аж до проливання крові, але хто ж міг йому заручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Се легше могло бути, як що.

— Але ні, — думав собі Максим, — коли схоже моєї крові, я не буду боронити ся, я надставлю йому свої груди добровільно, нехай бо! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає

смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай, батьку мій, соболе сизий! Прощайте, браття й товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуйте і скажете: „згинув для добра громади!“ Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на сповнях вигладжених ялиць, будованих в углах так, як тепер іще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драпцями, обмазаними зверху грубою верстюю червоною, в воді нерозмочною глини. Вікна, як і в усіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок коняпинані були на рами волові міхурі, що пропускали слабе, жовтаве світло до середини. Входові двері зпереду і ззаду вели до просторих сіней, стіни яких обвішані були всіляким оружжем, оленевими та зубровими рогами, швірами з диків, вовків і медведів. З сіней на оба боки вели двері до кімнат, просторих, високих, із глиняними печами без коминів і з деревляними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна світлиця бояринова, а друга, по другому боці сіней, — його доньки. Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, у другій служебна. У світлиці боярина стіни були обвішані шкірами медведів, тільки над постілью висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімось поході. Там же висіли його луки, мечі й иньша

підручпа зброя. Світлиця ж Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і поместі, пристроєна у цв'іт, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало й, обік нього дерев'яний, сріблом окований, чотирострунний теорбан, любий повірник Мирославних мрій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стодоли й иньші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто і глухо було сьогодні в просторому боярському домі. Боярина й Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишилися, тай ті якісь не веселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають. Мабуть, важвійше якесь жде їх діло, бо беруть луки і стріли, топори і списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готують ся. Що се таке?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, напнявши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готувати ся до бою. Тріпозними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але, на щасте, боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалпла ся, і смілійше почав поряdkувати свою ватагу. Се не багато

часу забрало, і мовчки, з понатыганими луками, з блискучими топорами і списами Тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не далше як на пятьдесят кроків одні від других зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Післала нас громада, щоби прогнати вас волею, чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитеся по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав, підносячи голос Максим.

Дружинники мовчали, але стояли непорушно у своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що се має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвисіли, мов змій і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися у стіку. В тій хвилі дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили напроти тухольських молодців.

— Товариші, браття! — сказали вони. — Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринові, що стрінемо вас ворожо,

але ми не давали йому слова проливати вашу кров і проливати її за неправду. Ми були на суді громадським і знаємо, що боярин скривдив громаду, і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і, коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоби прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість Тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилиною думали вступити в смертельний бій. Максим найдужше рад був тому, що його побоювання не справдило ся, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на неznані шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розставати ся. Радість сумирного закінчення сеї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі иньші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли Тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглидаючи, хоч нічого не тикаючи.

Зі сердешним трепетом наближав ся Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрінути її в сльозах або у гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було у світлиці, і се затурбувало Максима. — „Де вона?“ — подумав він і зараз надумав спитати про се дружинників, що тимчасом веш-

тали ся, приготовлюючи на radoшax для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питання зовсім не вдовoliла й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав із донькою, але куди, за чим, коли вернеть ся, — не знати. Велів їм виступити ворожо проти Тухольців, але, чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то, може, повзявши¹⁾ яку иньшу думку, урвав бесіду й від'їхав. От і все, що дізнав ся Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісти мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба, навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що се таке? Чи не криється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хочачи всім у-голос виявляти свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товарищів, щоб мали ся на бачности, а сам почав пильно й уважно переглядати весь дім відгори аж додолу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але що ж, ми мусимо її розібрати. Знапа річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тямчасом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи зі світлиць, прикрили їх

¹⁾ надумивши (поль).

білою скатертю й заставили всілякою стравою й медом. Серед радісних окликів і співів почала ся гостина. Тільки ж чим довше сиділи молодці за столами, чим більш їли й пили, тем більше щезала якось їх радість і веселість. І хоч мед пінив ся в точених деревляних кубках, хоч мясо, печене на рожнах, димилось на деревляних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця до другого, то все-таки таємно тремтіли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вістки. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?..

Ось устав один із боярських дружинників і, підіймаючи вгору кубок, повен пінистого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний сей день для нас, і щоб ніяка лиха пригода — —

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенкетарі напруго поспохплювались і, вискокуючи, хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що се? Що се? — крикнули всі нараз і поперли до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак — глухий стук кінських топотів, — а якого безмірного переполоху наробив він у боярському домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: сей біг туди, той сюди, сей шукав того, той сього, а всі мішали ся й товпили ся без ладу, топчучи по кубках і стравах, по білій скатерті й по дубовому переверненому столі. Максим перший вирвав

ся надвір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всі стали мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне остовпіння. Але й се тривало тільки хвилину. Стукіт кінських копит розлягався все ближше і ближше, і неминуча небезпека разом збудила всіх із мертвоти. Адже ж усі були смілі, сильні, молоді! Адже ж кождий із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, у кривавій боротьбі з ворогом, і бажав, і молився, щоб сон стався явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони ж мали б її перелякатися? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вістка, страшна назва „Монголи“, — в найближшій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кождий держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч із иншими, готовий до кривавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держати ся сих стін. Поки воріг не випре нас від цього дому й не окружить на вільному полі, поти не маємо чого бояти ся. Дім сей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два й по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам

стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб у разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом Монголи на річ¹⁾ над Опором зупинилися, позлазили з копей і, розділившися на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без доншої запинки. Маневр той показував ясно, що Монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто се йде так завзято на чолі середнього, головного відділу Монголів? Глядять товариші, і очам своїм віри не ймуть. Се не хто другий, як сам власник цього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин, наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довіряючи їх щирості, поставив у ряди всуміш із Тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невже ж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірності?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники одностайно. — Смерть зрадникові! Розібемо вражу ватагу або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою, сказав Максим:

— Престіть, браття! Одну хвилину я несправедливо судив вас, думаючи, що ви у змові зі

¹⁾ дрібненькі камінчики над річкою.

своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімо ся разом, близько стін так, щоб не могли нас оточити, і стараймо ся завдавати їм як найбільше страт. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей нам удасть ся відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старав ся в иньших вмовити надію, яка в нього самого почала щезати від першої хвилі, коли тільки побачив Монголів, і то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернула ся перед очима обляжених. Але все-таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його приємність духа й оглядність у часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і наказах, кождий дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можности, знаючи добре, що й сусіднє місце буде таксамо пильноване.

Та ось Монголи широким колесом у три ряди обступили вже боярський дім і кам'яні стріли на своїх луках держали вже вимірені на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачить ся, хоче попередку пробувати ще намови, бо ось він виступив зпоміж рядів наперед проти головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Невже ж зухвальство ваше таке безмежне, як і ваша дурнота, що ви хотіли б підіймати оружжя на

військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всеї Руси? Піддайтеся йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може, до тебе така назва борше пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана й, певно, полизав молоко, розлите по хребті коня якогось його бегадиря. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємось. Воно може нас зробити трупам, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже аві вольним, аві чесним чоловіком!

Гостра й різька була бесіда Максимова. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому проте ніяка честь не належить ся.

Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінився зозлості.

— Хлопе поганий! — кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти хохкаєш

ся своєю вільністю! Ниві ще вайдани забрязчать на твоїх руках і погах! Ниві ще ти будеш валяти ся в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згину! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей, діти, — озвав ся він до Монголів їхньою мовою, — далі на них! Тільки сього обминайте, сього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвав ся. Стишило ся довкола боярського дому, але се була страшна тиша. Мов гадюки свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти оборонців, або, трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб узагалі щадили стріл і зброї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога й одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стін дому, він зі своїми вибраними товаришами уставив ся на подвір'ю, на яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остійком—кусцем недобудованого паркана. Паркан був якраз у хлопа¹⁾ за високий, і стріли монгольські не досягали молодців. За те їх цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно ранили Монголів і стримували їх від наближення.

¹⁾ на зріст дорослої людини.

Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши се.

— Приступом до них! — крикнув він, і збита громада Монголів під його проводом кинула ся бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже Монголи добігають, ось-ось своїм напором звальять остінок, — коли втім понад остінком вирвав ся, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен — і свиснула громада сталених стріл, і ревнули з болю поразені Монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена, а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра. Тухольщина! — закричали оборонці, і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збрав уже другу громаду до нападу. Він повчав Монголів, як треба нападати й не розсипати ся за першим ударом противника, але бігти по трупах далше. Тимчасом і Максим повчав своїх молодців, що діяти, і з піднесеним оружжем ждали вони нападу Монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин і поперед усього цілими хмарами пустили Монголи град стріл на противників, а потім знову пустила ся громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрінули їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників зі страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнула ся назад, лише з оглушуючим криком летіла далі й досягла остінка. Страшна була хвиля.

Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що, хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних. Хвилину мовчали одні й другі, тільки швидкий, гарячий віддих чути було по обох боках остівка. Раптом, мов на даншій знак, загримали монгольські топори об остінок, але в тій самій хвилині тухольські молодці сильними підйомами підважили вгору остінок, поперли його плечима і звалили на Монголів. А разом із тою хвилею, коли впав остінок, звалюючи своїм тягаром передні ряди Монголів, скочили наперед молодці озброєні в топори на довгих топорниках, лупаючи ними черепи монгольські. Забризкала кров, залунали крики і стогони ворогів, — і знов розскочила ся юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і раних. І знов радісний крик оборонців повитав побіду товаришів, і знов відповіли на той крик Монголи градом стріл, а боярин лютими прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади Монголів. Без ніякої страти, без ран, у повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на південнім боці двора молодці так щасливо відбивали напади Монголів, ішла завзята й не так щаслива боротьба на північній подвіррю. І тут монгольські стріли просвітіли без шкоди для обляжених. Тільки ж тут Монголи відразу пішли на приступ, і обляженим

прийшлося дуже гаряче. Вони кипулись купою проти Монголів, але стрінуті були стрілами, і мусіли вертати ся, стративши трьох ранених, яких Монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища й оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили Монголи хату й ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники намагають до того, щоб уперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусіла б бути над ними перемога. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатись перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоча трохи захистити ся від них, Максим велів повідкривати двері, поздіймати верхняки зо столів і поуставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Ізза тих щитів безпечно й вигідно стріляли молодці на Монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони й заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держім ся, товариші! — говорив він. — Швидко в Тухлі почують крики, або хтобудь побачить, що тут діється, і нам прибуде поміч!

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно „руських псів“, що не то що не піддавали ся їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронити ся. Тугар Вовк

скликав знатнійших їх батажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом йти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тільки в тому річ, щоб повганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тимчасом малі відряди нехай рушать із обох боків до причілкових, нестерезених стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все-таки, коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Батажки пристали на ту раду, бо вони, неспідуці в подібних маневрах, не вміли б і такої придумати. Заворушила ся монгольська сила, забрязчала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топори, і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою.

Але поки Монголи радились і ладились до уданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. У дощаній крівлі боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна, і от в тих то вікнах Максим поставив у кождім по двох слабших зі своїх людей, щоби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старали ся зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був

достачати йому, чого треба, а один мав доносити від них вістки товаришам надолину.

Заграли труби, й завили дикими голосами Монголи, кидаючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але, прибігши до пів-віддалення, разом вупинились і випустили стріли на обляжених. Коли ж і обляжені, що готовили ся на останню, рішучу боротьбу, повитали їх градом стріл і спричинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лівія разом подала ся назад. Голосними насміхами повитали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачить ся, заяче серце має: розженеть ся й відступить. Хиба ж не стадно тобі, старому лицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі смілі, мов барани, а поодинокі пікотрий і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сміявся. І сам Максим швидко побачив се.

Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому, направо й наліво відразу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: се були стіпи без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі¹⁾ молодці побачили надходячих із тих боків Монголів, і кілька цілих стріл упало з да-

¹⁾ горіще.

хових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що, стоячи при самій стіні, вони дощаним окапом¹⁾ заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики й дізнавши ся від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про рятунок і мови нема. Тепер приходить ся вже боритись не на життя, а на смерть.

Тай Тугар Вовк, побачивши вдачу свого задуму, голосно порадувався йому.

— А що, хлопц, — крикнув він, — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордості. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Вогню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистому полі вони проти нас, мов миша проти kota.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів докуп, бо нічого вже тепер боронитись на поодиноких становищах, коли під причілковими стінами Монголи в огонь кладуть.

— Браття, — говорив він, — мабуть, прийдесть ся нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а Монголи, се знайте наперед, не пощаждать нікого, хто дістанеть ся в їх руки так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружжем у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронити ся до останнього духу, заслонені хоч у-части

¹⁾ ринва.

сінами, чи волимо всі разом ударити на Монголів, може б нам таки вдало ся проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на Монголів! — закричали всі товариші. — Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайте ж у три ряди, луки і стріли кидайте геть, топори й ножі до рук — і за мною!

Мов один велпчезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заки ще добігли до Монголів, стрінуті були градом стріл, — тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд віс перед собою замість щита верхняк зо стола, вбитий на дві списи, і в той верхняк повбивали ся монгольські стріли. Аж наближуючись до Монголів, перший ряд кинув свій деревляний щит — і цілий відряд кинув ся на ворога з безтямною завзятістю. Відразу змішали ся Монголи й почали подавати ся в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і окружив молодців цілою громадою Монголів, мов стрільці цілою ватагою псів окружують розжертого дика. Розпочала ся страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці Монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові роти напроти них. Кров брязькала далеко зі сказаної сутолоки людей, трупів, ран та крівавого оружжя. Стогнання ранених, войки конаючих, сказані

крики вбивців, — усе те мішало ся в якусь пелюну гармонію, що різала вухо й серце, лунаючи під отим усміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружно напрамо на них! — кричав Максим, відбиваючи ся від трьох Монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Зі страшною патугою наперли товариші направо, де лінія Монголів була найслабша, і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі Монголи подали ся.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючи ся зі своїм кривавим топором на уступаючих Монголів. Товариші поперли за ним, і відворот Монголів швидко перемінив ся на пополох і безладну втіканню. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим іззаду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахуший ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до ліса! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов, справді, дикі звірі, гнали товариші наперед себе втікаючих Монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним поворком переглянув положення обох сторін — і зареготав ся!

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями. — На тій дорозі ми ще здоблемо ся!

І живо він відділав часть Монголів і післав

Іх горою на тухольський шлях, щоб зайшли молодців ізпереду, від ліса. Він знав добре, що його Монголи в пору поспіють. А сам із рештою Монголів пустив ся наздогін за Тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полі над Опо-ром; три громадки людей гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка передяканих, розбитих Монголів; за ними, здоганяючи їх, наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила Монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою навперейми, швидко дець заховав ся і щез, незавважений роз'яреними у своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі Монголи спинили ся, стали. Перед ними показала ся несподівана завада: глибокий, у скалі викутий вивіз — початок тухольського шляху. Вивіз був у тому місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі і гладкі так, що залізи в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними й на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому пераз у останній хвилині додає відваги, зупинили ся Монголи й обернули ся лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але сей наглий вибух відваги не був у силі спасти їх. Мон

розгукана буря впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади — і попхнули їх до пропасти. З войком повалились ті, що стояли ззаду, на дно вивозу, коли тимчасом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу й затремтіли. Тут іззаду настигає Тугар Вовк із Монголами, а зпереду отся страшна пропасть! Що діяти? Хвилини розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до Монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній видай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його наказ. Застуговіли теплі ще монгольські трупи, падаючи додолу, — заясніла для наших молодців надія рятунку.

А втім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже, — кричав він, — сим разом не уйдете моєї руви! — І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнійший лучник. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись за смерть товариша, але в тій хвилині його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім опорі. Се ж були самі найслабші, по-

ранені в попередній битві, що в погоні бігли зі самого заду. Але все-таки Монголів на хвили вони спинили, а їх щасливійші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли скотять гнати ся за нами, то тут їм справимо криваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними, — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк, — і скочив перший ряд Монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землі не долетіли живі, стрінуті в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радуючись.

— Ану, другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапив ся сказати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ низше, щоби здолини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не уйдуть нам пташки, — радував ся він. — От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик Монголів залунав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Се був відділ, висланий горою на вперед; вниз вивозом він ударив тепер на Тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході, внизу чорніла ся вже друга купа Монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого Монгола свій кривавий топір. — Товариші, сміло до останнього бою!

Тай сміло ж виступили вони! Добуваючи останніх сил, ударили на Монголів і, не вважаючи на некорисну, згористу місцевість, що сприяла Монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але Монголи силою свого розгону поперли їх у долину й розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бив ся як лев, таки не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тисли ся на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній клітці, приперто їх до стіни, і лише стільки вільного місця було перед ними, скільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а Монголи пруть і пруть на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши вся в надію й бачучи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинули ся в найгустіші ряди Монголів і в одній хвилині погибали, розсікані топорами. Інші, шепчучи молитви, тулили ся щ до стіни, мов вона могла дати їм якунебудь поміч; треті хоч і ніби боронили ся, але безтямно, машинально мачали топорами, і смертельні удари Монголів заставляли

їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було — оточивши Максима, держала ся ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої валиви. Три приступи Монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупили ся, одіж їх, руки й лиця срізь заплили кровю, — але все ще різько й виразно відзивав ся голос Максима, що закріплював товаришів до оборони. Тугар Вовк напів гнівно, напів із подивом глядів на молодця згори.

— Йй-Богу, славний молодець! — сказав він сам до себе! — Не дивую ся, що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю лицарською вдачею!

А потім, обертаючи ся до своїх Монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчить ся та різанина. Лиш сього (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, скочили Монголи згори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залупали скажені крики, ще борикали ся на-під-сили Монголи з Тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалила ся ціла юрба Монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому Монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука залізним стиском ухопила його ззаду за горло й кинула ним до землі. Упав

підступно псвалений Максим, і над ним почервоніле від гніву й натуги нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, та я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі! — сказав Максим.

Боярин зареготав ся й відійшов від нього давати порядок монгольському війську, число якого сильно змаліло в тій кривавій різанині. З головною частиною осталих іще Монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений, вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивоза, сам він із невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернути ся до табору.

— Прокляті хлопцї! — буркотів боярин, переглядаючи свої страти, — скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери Монголів — їх не шкода! Коби тільки мені по тих трупах дійти до влади й сили, — обернув ся б і я лицем проти них. Але сей поганець, сей Максим, — то мені борець! А хто знає, може, й він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який се той їх шлях, і чи нема де на він яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати його трохи, хто знає, на що ще може він пригодити ся.

А тимчасом Монголи готовили вже коні до від'їзду. Максим, скований за руки й за ноги в тяжкі ланцюги, кривавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежею, сидів на камені над річкою, німий, з затисненими зубами і з розпукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кровю обризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без вороговання. Вони сміялись тепер зі всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним зпарядом у руках дикої самоволі, жертвою кривавої пімсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську, — а його отсі пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим, — невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невже ж ти так часто своїм ясним усміхом витало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодні повітати мене бездонне горе? Сонце, невже ж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а стало ся опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сміяло ся! Ясним, гарячим проміннем воно блискотіло в калюжах крові, цілувало посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, гарячим

промінням воно обливало зелений ліс, і чудові
запахущі цвіти, і високі полонини, що купали
ся в чистім лазуровім етері.

Сонце сміяло ся і своїм божеським, без-
учасним усміхом ще дужше ранило роздерту
Максимову душу.

VI.

Дивний сон снів ся Захарові Беркутоні. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято „Сторожа“, і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі у празничних чистих строях. Отсе він, найстарший віком у громаді, перший наближаєть ся до святого каменя й починає молити ся до нього. Якись таємничі, трівожні, болючі чуття опановують його серце підчас молитви; щось щемить у нього у глибині душі — і сам він не знає, що таке. Він молить ся гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячійша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робить ся кругом, чорпі хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля відрігаєть ся — і разом, звільня перекиляючи ся, святий камінь рушаєть ся з місця і зі страшенним лускотом валить ся на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастє, чи нещастє? Радість, чи горе?

Але він сам не міг найти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочутте, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочутте! Саме по полудні настигли страшні, несподівані вісти до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незнаних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши криваве і трупами вкрите побоєвище, і боярський дім, окружений хмарою Монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погинули в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула ся до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилась по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпив ся духом. Громада кликала його, потребувала його ради.

Купами тисли ся люде, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх воріг. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська вібрала ся нині беззвичайних обрядів, без знамена, серед брязьку топорів та кіс, серед напів-тривожного, напів-вояничого гамору. Без порядку мішали ся старці з молодцями, оружжя з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронити ся? — гуло в народі. Одна думка переважала всі иньші: вийти громадою перед тіснину й боронити ся від Монголів до останньої краплі крови. Особливо молодіж наставляла на те.

— Ми хочемо згинутн, як наші брати погнули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити Монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишив ся, заговорив Захар Беркут.

— Хоч-то воєнне діло — не мое діло, і не мені старому радити про те, до чого не можу прикласти своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відібемо Монголів, особливо зваживши, що се нам не так то й трудно зробити. Сини наші погибли в їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на

ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відібемо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх, се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися проти неї.

— Не у гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра й велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то такої нашої сили не вистачить навіть на те, щоб оточити Монголів, не то вже, щоб побороти їх у отвертій битві. А без того як ми розібемо їх? Ні, ні! За мала наша сила! Щастє наше, коли здужаємо відбити їх від свого села й відвернути від шляху; розбити їх ми не маємо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоча з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрій тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Доїї селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та деревляних тримбіт¹⁾

¹⁾ музикальний гуцульський деревляний струмент, довгий на 3 метри.

аж три громади в'оруженої молодеші. Кожда громада несла наперед себе боеву хоругву; охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна Тухольцям поміч верховняських і загірних громад. Хлоп у хлопа, мов рослі явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою й гордим почуттем того, що їм прийдесть ся заступати своїми грудьми все, що найдорожше у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх Тухольців стрівув їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народнього, котрий завтра, може, таксамо поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскимвіло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначував ся б серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім із противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тіснинною, показав ся новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненому коні, пообдираному гилем та колючками, припавши до його шиї, щоби швидше й безпечнійше їхати по лісі, не зачіпаючись об галуззєв, їхала, що

кінь доскочить, явась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїзжу людину за монгольського висланця й виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з ліса та наблизившись над стрімкий обрив, по котрому треба було злазити в тухольську долину, мнимий Монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показала ся жінщина, в білому полотняному, шовком перетиканому плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевиднож, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озирати ся за стежкою, куди можна би спустити ся вдолгину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепірнатога листя папороти та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, ввійшла стежкою вдолгину, і наблизила ся до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що Монголи надходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготувались, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим краще для мене, що ви вже приготували, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись.

Мирослава довго, з увагою й пошаною гляділа на нього.

— Дозволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим із внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар, — здоров і живий! О, Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— У неволі? — скрикнув, мов громом пришиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, педобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Сплюю й підступом узяли його, вакували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав імя твоє в неславу!

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе у твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку — тут голос її ще дужше затремтів — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу Монголів...

— Сього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем, прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій сину, мій нещасний сину! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мпрославу.
— Хто мене потішить по його страті?

— Не бій ся, батьку, може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував меві Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спляти Монголів перед тісвиною, але випустити їх у вітловину. Тут можна їх обступити й вирубати до останнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді й повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, уся худобу,

а потім замкнути їх тут зо всіх боків. „Тут“, казав Максим, „побідите їх, або віде инде!“ Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростував ся, а далі з простертими раменами наблизив ся до Мирослави.

— Доню моя, — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віс його смілий дух! Тими словами ти здобула мов батьківське серце! Тепер я левше віджа-люю сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридючи, кинула ся Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він повернеть ся тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом із ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дав ся чути крик тухольських вартових: „Монголи! Монголи!“ — і в слід за тим прибігли вартіві, голосячи, що Монголи в незліченій силі показали ся в долині над Опором. Тут приходилось рішати ся живо, що діяти, як боронити ся? Захар Беркут іще раз обстав за тим, аби впустити Монголів у тухольську кітлину й тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до-ноги.

Тепер уже не підіймали ся голоси противні

тій раді — і швидко громада рішила ся. Всі кинули ся до своїх хат, щоб хоронити своє добро в ліси. Сторонські молодці що-духу рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі й не дати туди Монголам пройти. Страшний розрух зробив ся в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип деревляних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котили ся по горах. Сумно прощали Тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди, та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повіль. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній сприток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистою водою шумів собі як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали отсю гарну долину, немов нахилиючись у сторону тіснини, щоби своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копному майдані за селом, — і ревучий водопад, переливаючись у кармазинових проміннях заходового сонця, непорушним, кривавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява вляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічня пустиня пожерла все життя сеї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких

чорвоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, тасмничи, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітре, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсмілійшого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали вриваним голосом лиси, бебетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось параз щезло сонце за чорпою, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітре диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуні й невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство бетъ ся в повітрі, розриваєть ся плахтами й кидаетъ ся в різні боки, мов биті бурею хмари. Тухольські сумирші стріхи відразу вкрили ся чорними гістьми, а гамір їх клеткотів, мов кипяток у величезнім кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи Тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерти й руїни.

Але живо вид зміняв ся. Мов через прірву в тамі валить ся осіння повінь, так почали в кітловину валити ся чорні почвари в страшенним криком. Ряди тисли ся за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом так воли зупиняли ся, вийшовши з тісного гирла,

формувалися в довжезні ряди, посувалися звільня, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велитень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий менший їздець — Тугар Вовк.

Звільня їхали вони наперед, немов що хвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди Монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, — алерізати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися Монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти¹⁾ й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показувався.

— Прокляті псп, — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось віяково було бачити, що всі Тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добычі і спішило до виходу. Неохоче пішли перші ряди монгольської орди, коли тимчасом

¹⁾ тинц.

задні все ще тисли ся через тіснину, чим раз густійше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного у скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли Монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на Монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижі птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подавати ся в зад і в боки, коли втім Бурунда і Тутар Вовк із голими мечами кинулись їм на впереїми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинув ся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з воївків джінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов із пекла ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голоснійше гремів голос Бурунди: „Далі, заячі серця, далі за мною!“ — і нові купи, не вважаючи на новий град каміння, поперли в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонючись від спадаючого з гори каміння.

Тимчасом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом Монголам сипнути на них стрілами. Зойки розлягли ся на горі — і голосно завили з радості Монголи. Але за своїх трьох раних тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на папасників. Тільки ж се все не було би стримало завязтого Бурунду, коли б у середині, на скруті вивозу, не показала ся несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут Тухольці нападали чим раз лютійше, каміння сипалось мов град, Монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив укінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасть ся зіпхнути Тухольців із верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта Монголів, що лишила ся зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь із пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дихучи Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на-тепер, нехай тішать ся! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на-завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж ми тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожею в темне

гирло вивозу, з котрого ще видобували ся страшні стогнання смертельно ранених, недобитих Монголів.

— Зігнати тих псів відтам із гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. — Драбин сюди! Передшї на драбини, а заднї відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і за радю Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками немов у широку стїну. Тухольці з гори придивляли ся тій роботї спокійно. Ось уже Монголи з криком підняли свою збірку драбину й поперли її до кам'яної стїни. Камінням, стрілами й рогатинами стрїнули їх Тухольці, але не вдїяли нічого Монголам, бо коли один та другий упав поражений, то иньші двигали велику драбину далше, і на місце враненого прискакували свіжі. А рівночасно заднї ряди Монголів пускали вгору свої стріли і присилювали Тухольців подати ся взад. Страшна драбина живо наближала ся до стїни. Тривога почала опановувати Тухольців...

Недалеко від побовища, захищений кам'яною брилою від стрїл, сидїв на соломї Захар Беркут, занятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допоміжї Мирослави й заходив ся [перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої [живиці], коли втім деякі валякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, дїточки, пораджу? — сказав

старий, але Мирослава схопила ся з місця й побігла оглянути небезпеку.

— Не бійте ся, — сказала вона Тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, — а ви ратища в руки, і плазом до долу! Аж коли передні покажуть ся до половини на горі, тоді разом на них! Самі воми заслонять вас від стріл, і зваливши передніх, ви позвалюєте й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали Тухольці ниць до долу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинати ся горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали Тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щеплів, сапанне мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несіміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очі ті трівожно, несхибно, мов завляті, глядять на лежачих Тухольців, але голови підіймають ся вище, чим раз вище; вже під ними видніють ся рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилі зі страшним вриком зривають ся Тухольці, і ратища їх разом, глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лавіна, валить ся воріг долі драбиною додола, звалюючи за собою слідуючі

ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валять ся згори величезні брили каміння — і понад усім тим пеклом, напів-закритим заслоною ночі, вириваєть ся вгору радісний оклик Тухольців, жалібне виттє Монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скавав по майдані, мов скажений рвучи собі волоссе з голови, і вкінці, не тям-лючи ся з лютої, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Ісе блідодичий! — кричав він, скрего-чучи зубами, — подвійний зраднику, се твоя вина! Ти запровадив нас в отсю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк подумав спалахнув на таку мову, якої він іще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опирають ся нам. Вели розложити ся війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони приснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листе перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони по-ночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати й почувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, щоби скинути зі себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як на його думку було найліпше, що рада монгольських начальників пристала на його слова, що пійавий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучають ся по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горox від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він укінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу в сеї западні, а ні, то горе тобі! Се мое останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І віп із погордою відвернув ся від боярина й пішов до своїх Монголів, могутнім голосом ровкауючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село й очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали Монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи вогненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотив ся низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, слизувані крівавим по-

думам. Зі стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочаби досягнути до неба. Часом ізнов від подуву вітру полум'я стелило ся плазом, золотило ся искрами, меркотіло, хвилювало мов огняне озеро. Хруськіт падаючих кроків і стін котив ся глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали мов купи розжареного вугля, а в їх середини де-де пролизували ся біляві вогневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітрі викидуючи вогнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер мов пекло, залите вогнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі Монголи, викидаючи в огонь усе, що тільки попадало їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додолу підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігріло ся, мов справді в кітлі, і живо скопив ся з гір страшний вітер, що курбелив¹⁾ искрами, рвав горючу соломку й головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Тухольський потік перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрів ся у своїм холоднім камянім ложі. Може, во дві години трівала пожежа, якій із високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися ся Тухольці. Тоді Монголи почали гасити недогарки, викидуючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом.

¹⁾ збивав угору колесами (нім.)

Посеред табору в одній хвилині виставлено шатра для старшин, — решта війська мала почувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знову стемніло ся в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали вогні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею спустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшло ся спати війську і стояти варті напотемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемніло ся. Гнівний, не-вдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті поставлені коло них, перекликаючи ся з начальниками й видаючи накази, як пильнувати ся вічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потрохи втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в одному місці монгольського табору блищало ся світло: се горів-палахкотів смоляний світлич у шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу й кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намета.

Пусто й непривітно було в наметі, таксамо, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар у лице, — разом блисло в очах у боярина, і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попав ся.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана, — воркотів він, — а сей поганець трахтує¹⁾ мене як пса. Невже ж таки я слуга їх, найпизший із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво,²⁾ велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? А вже ж! Я в його руках, я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б — от, наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох Монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і привести до себе невольника Максима. Нарадо, воркотячи щось, пішли Монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось гострій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилося йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною й ходив, ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких Монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинити ся і спалити село,

¹⁾ поводить ся зі мною (лат.).

²⁾ у спадщину (поль. dziedzictwo).

Його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турав ся,¹⁾ не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи Монголів раз-у-раз снували ся довкола, кричучи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що дієть ся довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий²⁾ знак. У голові його було пусто, думки не клеїли ся до купи, навіть вражіння не хотіли вязати ся в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали³⁾ поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажервілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища й не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього искрами, бухав гарячим повітрям, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинутися, полетіти в повітрі оттавою золотою искрою і згаснути там, у ясному, холодному блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!... Ось і його батьківська хата завияла ся, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огня-

¹⁾ не звертав уваги, не вмішував ся.

²⁾ миля = 7 верстов.

³⁾ звичайно вживаєть ся тільки в доконаному виді (*перхнути*) — з польськ. *piezchać* = щезнути нараз, тікати.

ною гадюкою поперед вікна, зазираюло дверима до хати, і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак¹⁾ самому поселити ся в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обриваєть ся, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалила ся покрівля, розсіли ся вугли його рідної хати й бухнуло з розжевролої вогняної маси ціле море искор під небо, — Максим скрикнув болізно й вірвав ся на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, — але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й вомиїв.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затиш боевий крик Монголів, що під проводом Бурунди й Тутара Вовка різали ся з Тухольцями при вивозі, вже прояснилось і вивіздилось нічне небо над Тухольщиною, і спокійно зробило ся в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав мов мертвий насеред дороги, проти згарипц своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледви-ледви підіймали ся — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такому положенню знайшли його Монголи і зразу дуже злякали ся, думаючи, що вже неживий, що задушив ся в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице й дали йому напшти ся, він глипнув очима й позирнув довкола себе.

¹⁾ пізніше, опісля.

— Живий, живий! — завили радісно Монголи, й нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж ізлякав ся Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшному й оплаканому ставі. Свіжо промите лице було бліде-блїде, аж зелене, губи потріскали ся в жарі і спраги, очі були червоні від диму й тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, і, постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержати ся й сів на землю. Монголи віддалили ся.

Боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він непавидів того чоловіка? За що набликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки непохибну смерть — бо се ж певна річ, що Монголи не випустять його зі своїх рук живим, але як їм наввучить ся тягати його зі собою, заріжуть як худобицу й покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він уритував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво лицарську смілість і отвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівняти ся з ним? Отже ж тепер зрівняли ся: оба вони невольники і — оба нещасливі.

Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взяттю Максима до

неволі, старався піддобритись до нього, не ві співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до Монголів, вести їх через гори, й обіцявав за те велику нагороду, а в противнім разі¹⁾ грозив, що Монголи забють його. „Нехай буть!“ — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі й його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалося йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що Тухольці поступали зовсім розумно і право, і серце його, хоч засліплене жадобою влади, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Все те передував боярин сьогодні і вже зовсім иньшими очима і з иньшим серцем глядів на сидячого в наметі, на-пів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме, — сказав він лагідно, — що се сталося з тобою?

— Пусти мене, — простогнав слабим голо-
сом Максим, — дай мені вмерти у спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про

¹⁾ а коли ні (поль).

смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устаць, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на-половину не розумів а на-половину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослабленне його, голод і втома надто голосно домагали ся для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного мяса втипив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краща смерть!

— Ну... так... розумієть ся, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи Монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав із усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавиш ся, — знов усміхнувся боярин. — Одже ж, небоже, діло таке. Твої Тухольці обскочили нас у тій долині,

завалили вихід. Розумієть ся, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь¹⁾ же вони не спивять нас. Але нам шкода часу. Про те тільки ходить.

Очі Максимові розгоріли ся радістю на ою вість.

— Обскочили вас Тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх Тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не про те ходить, щоб тут не зловили нас, а про час, про кожду хвилию часу! Нам кwapно дієть ся.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх Тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в заміну за вільний прохід. Так отже надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити²⁾ до серця твоїх громадян і твого батька, щоби пристали на наше предложєнє.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть бити ся до останнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допустити

¹⁾ однаково, таки (поль. *przecie*).

²⁾ влучити (нім. *treffen*).

ся зради на своїх верховинських і загірвіх братах, села котрих мусіли б тоді бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче, — сказав боярин. — Адже ж ва мала сила твоїх Тухольців, щоби спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи меві, як говорити до твого батька й до Тухольців, щоби трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так, — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусів його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так сказано за ві-защо били ся в Монголами, як би, певно, не били ся за найліпшу плату.

Максим усміхнув ся.

— Дивний ти чоловік, боярине, — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити Тухольців на таку заміну.

Гвівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти й де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якогонебудь Монгола.

— Що моє життя!... — сказав спокійно Максим. — Я не стою за життя! Хто хоча хвилину зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилила ся запона намета, і швидким кроком увійшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Її руку держала вона у своїй. Її слова були мов великодний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зівялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробило ся в серці в Максима при її наближенню, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забила ся кров у його грудях! Як сильно розбудила ся любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і в очей його бризнули слізи.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужшої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть... ти знову збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава. — Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в воро-

жій табір, через усікі небезпеки, щоби сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розібе тих ланцюгів.

— Але мій батько розібе.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої послуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої послуги?

— Він хоче йти до Тухольців і робити з ними таку угоду, щоб у заміну за мене випустили Монголів із сеї долини — і жадає від мене того чарівного слова, котре прихилило б до нього серця Тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, і подив сей чим далі, тим більше переміняв ся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло стати ся.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, і потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, але се стоїти буде хвилию. Його намет поуз мойого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоби сказав тобі се слово.

— Ти нахлониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не инакше! Сама йому на шию видасть ся!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвивши руками шию Максимову й цілуючи його бліді, спечені уста, — не жури ся! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила. за слабі наші Тухольці.

— Нам прийшли в поміч Загіряни й Верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І за се не бій ся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, і сотні вогнищ запалають довкола долини, і при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати камінне аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивляла ся нераз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заки ще сонічко війде зза Зелеменя, п'ятьдесять таких машин буде кидати камінне на голови Монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Житте мое! — сказав він. — Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, а твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу введе проти них, а таку, проти котрої ніяке війсьکو не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава.

Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах повотив ся глухий гуркіт грому.

— Гремить, — сказав Максим — чу, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнула ся по наметі, хоч там було зовсім пусто, і потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилила ся до Максимового лица й шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутчою рукою шарпнений, зірвав ся Максим, аж забрязчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї на-пів з тривогою, і на-пів із глибоким поважаннем. — Хто ти, і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала дивна дівчина. — Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоби зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе...

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: втікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш передінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстень: його дав мені їх начальник на знак свободи й безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бій ся. Я тут із батьком лишу ся.

— Але ж Монголи дізнають ся, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, я не хочу цього.

— Але ж не бій ся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показав ся ще неласкавійшим до нього, стрінув його раду про виміну Максима докорами, і ледви-ледви згодив ся на неї. Боярин чим раз виразнійше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чим раз тіснійше зступали ся штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різько, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові в Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах иншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Величувати його з ланцюгів і йти з ним до Тухольців. Ось перстінь від Пети; з тим перстеном варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! „Заведи його до Тухольців“, а то значить, сам собі вирви з рук останню поруку удачі. Тухольці полонянника візьмуть, а мене проженуть! Ні, сього не буде. Я йду сам, і без його слова.

Засумувала ся Мирослава. Її ясні очі покрили ся сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знову припадаючи до Максима. — Зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстінь!

— Ні, Мирославо, не бій ся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну заги-

біль, хоч і як силувала ся не показувати сього по собі. Украдко¹⁾ поцілувавши його й гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишив ся сам у боярськїм наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радости, і тривоги, й надії.

¹⁾ крадькома (поль. ukradkiem).

VII.

— Що се за стук такий у лісі? — спитав боярин у свої доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубаять, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? У ночі?

— Зараз буде день.

І, справді, ледви сказала се Мирослава, коли втім на високих кам'яних обривах, що стїною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготїли іскри: се Тухольці кресали огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалали огнища довгим рядом, немов заблискотїли серед пітьми очі величезних вовків, що готовили ся скочити в долину й пожерти монгольську силу. Коло кожного огнища купами снували явісь темні постатї. Цювання сокир залунали в подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерево обтїсують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Де-не-де варту вупиняла їх — приходилось показувати началь-

ницькі знаки, щоби пропустила. Вартові дивилися з тривогою на огнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що Тухольці держать ся спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки мати ся на острозі. Що позапалювали так много вогнів, се ще й ліпше для Монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті вогні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк із дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, повишкільці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дерти ся вгору.

— Хто йде? — крикнули вгорі голоси від огнища.

— Свої! — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули Тухольці, заступивши стежку.

Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів із нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримо ся.

— От які ви сміли! — сказав, усміхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим

матерям се буде така радість, видіти ваші голови на монгольських списках!

— Цур твому слову, вороне! — скрикнули Тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що се не було б добре. І власне, щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи, боярин наблизився до огнища, при котрому майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортити борти та притісували чопи.

— Що се ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті в насмішкою, збиваючи пообтісуване дерево до купи в виді воріт із сильними поперечниками і звязуючи пару таких воріт горою і сподом подовжними платвами з грубого деління. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду!

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і прийняли ся з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра державом мала бути встромлена у грубу, сильно скручену ланву, напняту між стовпками

передніх ворітець і скручувану чим раз сильніше при допомогі двох корб, прироблених до стовпків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладати ся камінне; пружність скрученої гужви мала кидати те камінне з ложки далеко на Монголів.

Тугар Вовк озирнув ся кругом: коло кожного огнища майстри — а в Тухольщині кождий селянин був майстер — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили гужви.

— Ну, гаряче прийдець ся нашим Монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із сеї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довколо нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвиливі мовчанці Тугар Вовк, — чи се ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава й пильно погляділа на батька, надіючись вибуху його гніву.

Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, дсяю! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленню¹⁾ її батька, не знаючи, що його віра у щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок дуже вже похитала ся і що

¹⁾ вдача (поль. *usposobienie*), тут: настрій.

боярин у такім разі з konieczности мусів чіпати ся громади, і поступок доньки був йому в тому пожаданою¹⁾ опорою.

Наблизили ся вже до поляни, на якій усю піч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була се простора поляна, похилена трохи на південь, а від півночі замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського лукаку. Величезні смереки окружали поляну в півокруг від сходу, півдня й заходу так, що сонце тільки на найвишнім вершку полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороти. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої у скалі викутої яскиві²⁾ в виді склепу, зовсім відкритого на південь. Стіни склепу стояли сірі, без ціякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди вогню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, вибовану з каменя вишуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина,³⁾ де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю,

¹⁾ бажаною (поль. *pożądaną*).¹⁾

²⁾ печера (поль.).

³⁾ храм, святиня.

образ котрого означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охрестили тухольський нарід, то все-таки він довгі ще часи, молячись у корчинській¹⁾ церкві християнському Богу, не покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до „Ясної Поляни“ ніколи не заростала, вічний вогонь серед поляни ніколи вгасав — відти й назва її „Ясна Поляна“, — а й перед невеличкими боковими вівтарями Ладі й Діда частенько курив ся пахучий ялівець і тріпотали ся різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків.

Але звільна нарід забував про давніх богів. Священики надзпнали гострійше за тим, щоб люде не молились по-давнішому; молодіж перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростили, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки межі старцями де-пе-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала іменно саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на Сході, запанувала на нашій землі, а радше²⁾ змішала ся з нашою давньою релігією, і тільки та сумішва дала їй можливість сумирно зжити ся з погля-

¹⁾ Корчин — місцевість у Тухольщині.

²⁾ швидше, більше.

дами народа. Вимирали звільна старці, тамущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її отверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самотно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона відіде до гробу.

Одним із останніх явних прихильників старої віри на нашій Руси був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікар випадково тільки розповідав своєму ученикові про давню віру, так близьку до природи й її сил, чи, може, й його серце більше потягало до тої віри в противенстві до строгого візантійського христіанства, — досить, що з побуту при старому монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри й проявляв її до смерті вірним. У своїй Тухлі знав він про „Яспу Полянну“, на якій давно вже погас вічний вогонь і не курився пахучий ялівець, і котру корчівські священики окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як ошукана була Ясна Поляна, то все-таки досі ніхто не посмів діткнути ся образу Сонця, т. є. золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжовріти ся тисячами искор.

По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що видніла

ся поперек поляни до печері, протоптана була його ногами; кожної весни, протягом більше вже як п'ятидесятьох літ, Захар, виходячи за ліками, пробував самотно, в молитвах і думках, на Ясній Полянї тиждень, і по кожному такому пробутку вертав ся до села скріпшений духом, з яснійшими й чистійшими мислями. Нераз тоді Тухольці зі своєї долини бачили, як понад вершками смерік, що окружали Ясну Поляну, вив ся синявими клубочками дим запахущего ялівцю, і говорили до себе: „Се старий старим богам молить ся“. І говорили се без насміху, без ненависти, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та за те тим пильнійше навчав усіх шанувати чуже переконання і чужу віру.

Оттут то, на Ясну Поляну, зішли ся сеї страшної ночі тухольські старці. Великий вогонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; у відблиску вогнища яснів золотий образ сонця в яскравім кривавім блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокири по лісі та оповідаць старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорив ся, і то з таким сердешним жалем, з яким говорив хіба про найблизші й найдорожші серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Світовида, про те, як три святі голуби, Дажбог, Світовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дві безодні, поки знайшов

три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру вогню, а Світовид волосинку, з котрої за його благословенством зробила ся корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про велику потопу, від якої люди ховали ся в горах і печерах, про старих велитнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгати́в тухольське озеро.

Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістей про якийсь новий, незнаний світ; багато такого, що вони говорили і співали в піснях, не розуміючи, тепер ставало ясно і в суцільному звязку перед їх очима, і Захар Беркут сам видав ся їм останнім із тих добрих велитнів сторожів тухольських, про добрі діла яких таксамо оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці, й разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизила ся до старого Захара, а боярин зупинив ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар, спокійно, мов про помершого.

— Так! При допомозі отсього перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав, виступаючи перед нього Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю — ти був боярип Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунда-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика й непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння, — піччим ви не вратите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори даліше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів монгольського начальника. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара божя! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданий великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб узарати неповірного, вислав великий Джінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної частини тої сили, бажає по-доброму ровстати ся з вами. В його руках ваш полоняник, а твій

син, старче. От що каже він звістити вам: розвалить свої засіки й пустить монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живим і здоровим. Розважте добре, яка корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сяк, чи так, а Монголи розвалить ваші засіки й підуть своєю дорогою. Але вони не хочать тратити часу в вашій долині, не хочать проливати вашої крові й готові віддати вам полоняника за пропуск. У противному разі, розуміть ся, його жде непохибна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помімо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, й на деяких вони, справді, зробили вражіння. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по щирости над предложеньем Бурунди, чи, може, однозгідно подасьте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці.

Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалити ся на хвилю. Боярин гордо віддалив ся в супроводі своїй доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою й вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мого сина, — сказав Захар твердо. — Коли про нього, справді, йшло б діло, то я сказав би вам: я не маю сина,

мій син погиб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховищів і загирян, котрі спустилися на вашу оборону й тепер мусіли б усі, неприготовані, погинути від Монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже у гробі!

— Але все-такп, Захаре, боротьба з такою силою Монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до останнього в бою, а тоді, по наших трупах нехай собі Монголи йдуть, куди хочуть. Тоді, бодай, ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, і ще таку згоду: міняти одного хлопця за руну наших сусідів, се була б ганьба, була би вірада. Але се ще хто знає, чи боротьба з Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, — і цього не треба буде. Сеї ночі ми ще пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть ся, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибіль?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув боляно Захар. — Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той стає в союві з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже:

відкинути згоду! А що каже мое серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по твоєму! — сказали старці. — Коли Бог судив йому згинутися, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. Зі смертельною тривогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіяла ся, що Тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — знана річ: по своєму розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всьому сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною і твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так міняти ся? Яка користь верховинським і загірнім громадам із мого сина? А випустивши вас із цієї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язали ся боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятьсот добірних молодців. Обов'язок

наш витревати на своєму становищі до останньої хвилини, — і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам перемогу над нами, і в таких разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лише по трупі останнього Тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може, перемога судила ся нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші в ній ніколи вже не відбудуть ся. Або ми всі погинемо, або ви всі — иньшого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах так, що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути ся на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернув ся й пішов назад у свій бік.

Мертва мовчанка стояла у зборі, — тільки вогонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокири, що майстрували вбивчі прилади на Монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, верни ся!

І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов іще раз заговорила в її серці могутим, незаглушеним голосом.

— Верни ся, таточку! Лиши ся тут, між своїми людьми! Стань між ними! до бою з наїзниками, як брат обік братів, а вони простять тобі все минуле! А там — чого там можеш надіяти ся? Вони врадять тебе, впоють обіцян-

вами й заріжуть! Таточку, не йди більше між Монголів, там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, вагаувався, але лише на хвилину. Потім притис Мирославу до грудей і сказав зтиха, на-пів строго, а на-пів ласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія Монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не по-вело ся...

— Ні, таточку, — прошептала крізь слюви Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде за пізно!

— Не бій ся, не буде за пізно. Лишай ся тут і братай ся, про мене, з Тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його схилі вийти до монгольського табору. При огнищу він іще оглянув майже готову вже мотузку, поспробував гужву й, похитавши головою, сказав: „слаба“, а потім, проведений тухольською вартою, спустився вузькою, скісною стежкою в долину.

Тимчасом на Ясній Полянї було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні слюзи, що котились по її лиці. Нарешті вона вилила ся до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Инакше було б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клонить ся і готури¹⁾ голосять у гущаві, — ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо брати ся до осорони, ні, до нападу, до останньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, нехай ніхто не лишається! І старі й малі, кожде придасть ся. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі Тухольці й поваляли з Ясної Поляни над обриви, оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті зі сирого, грубого дерева, позверчувані й позбивані кілками, але ж і роблені не на-в-міць, а про хвилову потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинили ся коло машин, а потім купками йшли чим раз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і ли-

¹⁾ глуха тетеря.

вів. Вогні в тій стороні погашено, щоби воріг перед часом не доглянув, що тут робить ся.

Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускати ся в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодезі, котрий лавою у три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може, на яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини представлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвили міг напасти ворог. На останку посходили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинив ся перед Сторожем і пильно почав дивити ся на нього. Тихо було довкола. Захар молив ся:

— Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являв ся мені у снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твому зазивові й радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнути ся зі свого відвічного стояння, то ровбий, господине, своїм тягаром от-

сього поганого ворога, дітей Морани, що знову нині вкрили благословення твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив отсю кам'яну стіну, й дав водам протоку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущаєть ся над нами!

В тій хвилі вогниста блискавка з півдня до півночі роздерла темне небо й далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загреміло в південній стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви, иньші, живо до рискалів!¹⁾ Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано лінвами і шнурами, здолу підкопувано його насад, і в шпару,²⁾ що показала ся недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми, для звалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні

¹⁾ заступ.

²⁾ щілину.

приготовання, повідіймали драбини, попідкладали грубе камінне під підойми.

— Беріть ся за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і відразу сотні рук прийняли ся за діло.

— Далі, дружньою силою! — крикнув Захар. — Тягніть, тисніть!

Ухнув парод із натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не потихнув ся.

— Ще раз! Дужше натискайте! — кричав Захар і сам прийняв ся за линву.

Захитав ся величезний камінь.

— Рушаєть ся! Рушаєть ся! Подаєть ся! — закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільнило¹⁾ напруження шнурів, величезний камінь рушив ся зі своєї посади²⁾ і, хвилю захитавши ся в повітрі, зі страшенним глухим ломотом повалив ся додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала й затрясла ся тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, й радісним, голосним криком наповнили повітре Тухольці. Ворухнула ся у своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартіві, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але Тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім иньший папад виконували.

¹⁾ попустило (поль).

²⁾ основа.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення зваленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Гострими кінцями він позапинав ся за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від цамулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каміння стіну на які три сяжні за-грубки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, та ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно оперти ся хоч би й найсильнішому напоріві води.

— Живо, діти, живо! — захочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затякайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було б наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами за-ввишки, — побачимо, що вдіє сила Джінгіс-хана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівню закрутила ся виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею в величезний камінь, бинулась було

підгризати спідні, на дні поблажені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь тай камінь, щільно стиснений і вбитий в одну незломну стіну. Заклекотіла вода. Порушила ся в усім своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане, і голову вниз похилить, і роги до землі згинає, і стишиться, щоб опісля разом вирвати ся з того приниженого положення й кинути ся з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потока на хвилю протишила ся, немов заїнивила, задрімала у плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і смілости до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою в стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути винену їй так несподівано забору. Але ні: запора стояла на місці, зимна, гладка, горда у своїй непорушності, непереможна. Пильні руки Тухольців раз-у-раз скріпляли її, наважуючи камінне на камінне, плити на плити, сполучаючи їх липкою, непромочною глиною. Мов нова, всемогутньою волею здвигнена скеля, так підіймала ся кам'яна гать усе вище й вище під руками Тухольців. Озброєні молодці давно вже покинули своє становище в долпії, лицем до монгольського табору, і промінjali луки та топори на друччє й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу й на їх діло, в його очах світила ся певність побіди.

А втім на сході, над монгольським табором, кривавою загравою розженвірилися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелемєня й сипалося искрами чим раз низше. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязько, викотилося сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою Тухольців. Повен щирої радості, глянув Захар на схід і, простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, прясний володарю світа! Відвічний опікує всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападєні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. У твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленємось, що не вступимо до останньої хвилі, до посліднього віддиху нашого. Поможі нам у тому страшному бою! Дай нам твердість, і вміість, і згоду! Дай нам не влякати ся їх многоти й вірити у свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюся тобі, як діди наші тобі поклоняли ся, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його гарячі, могутві тремтіли у свіжім раннім повітрі. Слухали їх не тільки Тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю¹⁾. Слухала їх сперта хвиля потока і, мов надумавшись, покинула бити собою в кам'яну гать, а повернула ся взад.

¹⁾ стежка (доріжка) в горах.

VIII.

Поки боярин вернув ся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і, прислухував ся та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед штьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісти, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала ся його давня смілість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидав ся він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступавчи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старав ся за твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хибя ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть бити ся до останнього духу, тай годі! А бо ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заки що каже.

— Вже я то бачу, що він хоч потрохи, а правду каже, — мовив неохоче боярин. — Але що діяти? Все таки боротьба Тухольців із Мон-

голами — нерівна. Сила солому вломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине, в способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А, крім метавок, думавш, не мають иньшого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. А, втім, не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо мос в Бурундюю; конче налягає: шукай тай шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою й без трати часу. А тут Тухольці вперли ся, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що, ти все-таки в монгольських руках таксамо, як я. Мусиш вволюти їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати у пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосерде наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш для мене зробити?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, і скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім могого батька й мене. Стежки тої не пиль-

нують. Туди можна вивести відділ Монголів на верх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіви й вийти з сеї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий перед Максимом, вухам своїм віри не няв.

„Невже ж се може бути?“ — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось зацеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобала ся його лицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавало ся, що в його серці рветь ся щось глибоке і святе, рветь ся останнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібне?

— А що ж, боярине, — сказав на-пів сумно й на-пів насмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягав ся, що „волю, мовляв, умерти, ніж подати ся на враду“?

— Що діяти, — сказав знов таксамо Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вкололо! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас военний час, війна вчить усякої штуки. А що, як би...?

— Як би що? Чому не договорюєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє пропозицію?

— Але чи, насправду, ти думаєш вести Монголів проти своїх Тухольців?

— Насправду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована, і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої иньшої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й барити ся довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані Тухольці, ані ніякі иньші збройні люди нам не перешкоджають, а иньші перешкоди чей не з'являють ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розумієть ся само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекальні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлекший шелест, немов ждав приходу когось найдорожшого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, лїниво, і кожда з них мов гострими медвежими кігтями випвала ся в його серце. А коли так не станеть ся, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, знана річ, смерти йому не минути, на смерть він готов віддавна, — але випрати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклав ся, будучність, якого, може, й життя лежить на тому слові, — випрати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — се страшно, се мука, се гірше самої смерти. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою далеко страшнїйша, вїж перед годиною, вїж тоді, коли він сидів серед вулиці й непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачи ся димом тої пожежі...

Але що се таке? В тій хвилі задрожала земля, і страшенний лускіт потряс повітрям. Гамір зняв ся в таборі, крик, брязкіт оружжя — що се таке стало ся?...

Максим зірвав ся на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забрязчали його пута. Радість, ра-

дість! Се Тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить Монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не аломить свого слова. Серце його билося живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenнем.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої Тухольці: роблять засідки й позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобути ся відси — тут небезпечно!

Мов гострі ножі вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

— А се відколи, боярине, ви почали лякати ся хлопських засідок? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила Монголам. Нехай собі Тухольці бавлять ся засідками, — живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвідніло ся. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж се за вихід такий, що тільки в день можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У наших огороді, в одному місці під верствою землі ле-

жить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати й відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, поміж підземні скали проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну Поляну, там, де ти недавно бачив його батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забув, що село згоріло, плоти й будинки наші погоріли, знай, по якому можна було пізнати те місце, також згорів так, що напотемки я ніяким світом не найду його. Та й іще раз кажу, чого квапити ся, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по твоєму, — сказав укінці боярин. — Іду звістити про се Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все-таки лишш ся під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і як би показало ся, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім увійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народив ся, таким легким почув себе Максим, позбувшись ся тих залізних тягарів, що близько добу втирали ся йому не лише в тіло, але не-

мовби аж у душу. З легким серцем і повний надії, він пішов під проводом Монголів перед намет Бурунда. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очами, і сказав через товмача¹⁾ — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієш ся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж се робиш?

— З доброї волі.

— Де сей вихід?

— В огороді могого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, і вихід грубо прикопаний землею. Коли розвиднить ся, знайду.

— Отсе ж розвиднюєть ся. Йди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твое слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на мое слово!

¹⁾ перекладчик.

— Іди ж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевости, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до города його батька було ще далеко, то він кілька разів зупиняв ся, прилягав до землі, стукав, шпортав, і все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — Бурунда почав уже нетерпити ся.

— Не гнівай ся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнати ся. От зараз і будемо на обістю¹⁾ могого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі — ще хвилина, і вода розіллеть ся по долині! Ба, понизше села, при тіснині, вже видніли ся широкі річки і ставки, червоні як кров від червоности сходового сонця. Тепер, значить ся, можна! Швидко попровадив Максим Монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, і Бурунда, дрожаючи з нетерплячки, крикнув Монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розляту по рівнині воду.

¹⁾ на хазяйстві, на садибі.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривогою.¹⁾

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, і по кожній зливі наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалась чим раз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані Монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці воясім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дуєть ся вгору і розливаєть ся з берегів.

Тимчасом копанне йшло поволи, хоч Монголи трудили ся з усеї сили. Аж ось і, справді, рпскалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показала ся широка, ширша, ніж викопана Монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла часть долини понизше села була вже залита. Валом котила ся вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якому плала відвіку. Аж ось у монгольським таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалась по таборі.

¹⁾ польська фраза (zdjęty trwogę), означає стільки, що „напав його неспокій“.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужше виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув він до Монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба й міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику частину тухольської долини й валом котила ся просто до них. Але плита була тухольської вдачі й опирала ся до останньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружній удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом і з нею впали й ті Монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показало ся очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радував ся відкритим хідником. Валом надбігла вода й заплюскотіла при ногах Монголів. Ще злила, і з веселим плюскотом полила ся вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись Монголи гатити воду довкола ями. Але й се вже було за пізно. Вода покрила землю, глина розмякла й розпливала ся

болотом у руках Монголів — така гать не могла спинити води, яка чим раз сильвійше, з усіх боків валила ся в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі, стояли Монголи над ямою й дивили ся, як вода заливала останній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам?
— відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивив ся кругом на воду, що чим раз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом искрила ся вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольськім таборі був крик і замішання, хоч вода доходила Монголам ледви до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забираєть ся вертати ся до свого намету, — пригадую тобі твое слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід обдурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своєму змішаному війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але та її маса, що верила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов бли-

скуче розтоплене скло, і той водопад, що мов світляний стовп стояв над водяною площею й раз-у-раз доливав до неї нової води, — от що лякало Монголів. Але годі було стояти! Сама трівога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо инакше, — Бурунда чув се добре — вся та маса Монголів піде в розтіч, розбіжить ся, гнана власною трівою. Бурунда велів цілому війську зібрати ся до купи, збити ся в тісну масу.

— Що ви, мужі, чи воти, що так боїте ся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яіка, і Волги, і Дону, і Двіпра? Не бійте ся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрів їх убийчий град каміння, киданого метавками. Великі камяні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило у збиту громаду Монголів, друхотало¹⁾ кости, розбивало голови. Кровю зачервоніла ся вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочило ся, найбільша частина подала ся взад, там, де не могло досягнути її

¹⁾ розторощувало.

камінце. Вкінці й сам Бурунда з репштою своїх найсміліїших Туркоманів мусів відступити, бо град каміння чим далі ставав дужший, а монгольські стріли не робили Тухольцям ніякої шкоди.

Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища й побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці¹⁾ дрібного каміння на Монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже Тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини.

Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поражати ворога по її показу! Та ба, не так йому судило ся! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоч камінь, кинений її рукою, закінчив його життя й його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивляти ся, хлопче, — сказав він. — Здурила моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходить ся. Чи в вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повинь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повинь? А що ж?

¹⁾ корець — сто кілъ.

— Хіба ж ти ще не догадав ся, боярине? Ту-хольці загатити потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значить ся...

— Значить ся, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені сього борше?

— На що?

— Ми були б хоч оба спасли ся.

— На се ще маємо час, — сказав сповійно Максим. — Тільки держім ся разом, і коли б що-до-чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розумієть ся, — сказав боярин, тільки що ж нам робити?

— Пока-що нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бій ся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть иньшого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де б нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом Монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякав ся його гнівного голосу, ані його бегадирської руки. Він кóпав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірдішими словами, але воріг тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чим раз вище. Вже сягав Монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагати ся? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і Тухольці своїм каміннем повистріляють їх, мов качок? Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели Монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тутар Вовк приблизив ся до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Отся вода не буде опадати, бо наші во-
роги загатили потік, щоб затопити в тій долині
всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгувати сл за згубу Монголів.

— Коли б я з тою метою ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу Монголів, я був би вертав ся гинути разом із ними?

Бурунда успокоїв ся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Не вже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, і тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сю долину. Проти неї передівсім треба бороти ся нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозیرчає, збирати з дна камінне і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонити ся й від слабшого ворога — Тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ, збирати камінне і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобав ся Монголам, і надія стояти на сухім і не лазити повипш козів у воді, додала їм духа. З радісним криком вони кинули ся в розбрід по долині, збираючи камінне і стягаючи його на купи. Ту-

хольці стояли на своїх стіпах довкола озера й реготали ся, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони Монголів.
— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі Монголи надто наближали ся до їх становищ, зараз скрипіла машина й жужмом летіло камінне на нещасних, що, бродячи у глибокій воді, ховали ся, мордували ся, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусіли тепер Монголи держати ся на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказив ся у своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи Тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він.
— Гей, до мене, мої вірні Туркомани!

Найсмілійший відділ монгольського війська зібрав ся довкола нього, хлопцi, як дубя, як степові тигри, шкіри з яких мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотного, на гострім, щербатім обриві. Невеличка купка Тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і мов шершені засвистіли стріли в повітрі.

Зойкнули пораневі Тухольці і замішали ся, а Монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадити ся! — крикнув Бурунда, — не давайте їм кидати на нас камінне! Тут можемо вкріпити ся.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив зі собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ця робота ставала чим раз трудніша. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять Тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, це становище, — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили Монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння, — сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути це становище, видряпати ся горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валить ся! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дерти ся, туди нема стежки в гору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда й

кинув ся в воду, а за ним його Туркомани. Грунт у тому місці був нерівний. Монголи ховали ся, падали, — вода, порушувана легким вітром, біла ся сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не далше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. За те в сусідніх тухольських становищ летіло камінне на смільчаків, і хоч більша частина його даремно гримала о скалу, або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тому місці було дуже невідгідне й некорисне.

— Може, твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі сею стіною можна видряпати ся наверх.

Але нікотрий із Туркоманів-степовиків не вмів дряпати ся горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то дозволя, бегадире, мені першому вилізти й показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що ниніше надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двох: одну часть лишив на здобутому становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою частвою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов далше, шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилила ся за захищеного приберіжка, коли разом із

гори, в тухольських машин, посипало ся на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, — решта мусіла вертати ся.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долині — мабуть, повинь зближаєть ся!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котили ся від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежила ся, покрила ся піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутили ся з шипотом вири, гойдало ся й било ся в каміних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, видніли ся з води купи Монголів. Ані сліду якогобудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись із трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто вікого не слухав, ві про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі мов солома крутили ся в вирах. Деякі скидали зі себе кожухи й пускали

їх в воду, хоч самі сікли зубами з зимна, бажачи тільки влєкшити себе якнебудь. Котрі були низшого росту, чіпляли ся висових і валили їх із ніг, разом із ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускали ся в плав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, безтямних проклять із боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечному місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути — ніхто не хотів гинути, всі дерли ся на камінне. Ті, що стояли на купах, мусіли боронити ся від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти й топорі монгольські о руки й черепи самих же Монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерти; товариш мордував товариша в більшою лютістю, ніж мордував¹⁾ би ворога. Ті з потопавчих, що стояли ззаду, ближше непохибної водяної смерти, тисли ся наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, зі зойком перли ся взад; середні ревіли в болю і тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще під водою за навалене в купи ка-

¹⁾ убивав (нім).

мівиє і своїми судорожними рухами виривали його з місця. Пять куп завалило ся, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівняли ся в тими, від кого боронили ся. А ті знов, нещасні, безумні зі смертельної тривоги, за кожним разом підіймали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пашеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велитень, із посиїлим лицем, зі затисненими зубами і покусаними до крові губами наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадаєть ся, валить по кривавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись гістерично, спихає в воду тих, кому вдало ся стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає з заду потопяючих у плечі, мов рогами. Інший, закинувши руки над головою, риде, скигить, пищить мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдирають ся на голови своїм товаришам, чіпляють ся їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом із ними. Мов риби на тераї,¹⁾ сперши ся в тіснім шипоті, тиснуть ся, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітре, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапува-

¹⁾ місце, де заплodжують ся риби.

лись із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі Монголів. Німо, непорушно, мов деревляні стовпи, стояли на берегах Тухольці; навіть найзавзятійші не могли без дрожі, без войку, без сліз глядіти на ту загибілть людей громадою.

Мов остовпілий глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила неменьша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворили ся в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то таки довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волоссе й видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізвати ся до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борючися з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на останку Бурунда.

І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили Туркомани проти здобутого тухольського становища. Тай пора була! Вода змагала ся чим раз дужше. Між ними й їх становищем утворив ся широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравши ся за руки. Тільки велитень Бурунда йшов передом сам, могутіми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов острівець серед моря стояла горстка вояків на своєму становищу, по пояс у воді, злукми все ще напнятими й виміреними на опущене тухольське становище. У них небезпека не знищила військового послуху. На щастє, ся купа

каміння була більша від иньших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвинути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у боєвих постановах, і яєраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою.

Ставши на тій купі, лєкше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тому місці шалїла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З Туркоманів не було вже ані слїду, тільки часом, коли хвиля на момент улягла ся, щось чорніло ся на сірому каменї; се був одинокий живий їде чоловік із тої дружини: заковязлими пальцями він держав ся скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдав ся за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда нїмий, синїй із натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики й войки стихли вже. В вирах купами крутили ся трупи, де-де виставляючи з води то затиснені пастуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не війсьکو, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпувою. Хоч одні з другими могли перекликати ся, але допомгти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинці, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

ІХ.

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужше мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені у ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоби спокійно витопити нужденні останки Монголів. Їм квално діяло ся доконати ворога. В місці повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, загострювали їх в обох кінців, мов палі, привязували до обрубаних із гилля пнів важке камінне, щоб ті новомодні стілопи плили пошід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробила ся від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм гострим рогом ударив об одну купу, на якій стояли Монголи. Загуркотіло під водою камінне і, натиснене з верху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, равсу-

нуло ся. З голосним криком попадали Монголи в воду. Два, чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепили ся за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широкую воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею й поставив її сторчкака. Монголи попадали в воду і вже більше не показували ся. А иньші Монголи, що їх так нечаяно зопхнуто з їх становища, метушили ся на місці, толочили одні одних у воду, або просили в иньших рятунку. Два, чи три, очевидно, добрі пливачи, пустили ся вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди Монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати таку плоть на гужві долі водопадом і потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять що найсильнійших і добре озброєних молодців, а двом довгими жердками вермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробив ся на половину нивший, ніж був при низькому ставі води.

Вже двадцять сміливих молодців стало на

плотях і виплило до бою з Монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа Монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опирали ся, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли Монголи на иньших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх войовання, аж зубами заскреготав і за зброю вхопив ся, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його Туркоманів не могли досягнути смілих Тухольців. Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді й дивити ся, як Тухольці, становище за становищем, розбивали останки монгольської сили.

А Тухольці тимчасом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближали ся вони до Монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила Монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті повзе покіс за покосом і зливає копицю сухого сіна за копицею, так Тухольці спихали Монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до останнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа,

немов остання чорна свала, вистаючи зпосеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня Туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з одним бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібрала ся тепер перед тим останнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоти, щоб, окружаючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але і зпереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й камінне на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; иньші, хоч і долітали, не могли зробити Туркоманам ніякої шкоди. Близше ж підступати Тухольці бояли ся задля затроєних стріл і, швидко видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і влучними рухами обминав густі стріли та камінне. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, і погляди її летіли бистрійше ніж її стріли в ворожу купу, серед якої тепера стояло все, що було найдорожше їй у життю: батько й Максим. За кождою пущеною в тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотях, стріляти звіддалік даремно. Вони зібрали ся на відвагу й рушили близше. Туркомани стрінули їх своїми стрілами й ранили кількох; але живо Тухольці завважили, що в ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинули ся на них. Мовчки дожидали Туркомани їх нападу, тісно збиті один при другим, опираючись і Тухольцям, і водяним валам. Але Тухольці, наблизившись до них на два сяжні, кинули своїми рогатинами, припнатиими в кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалило ся в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видаютьосять, хами погані!

Але його гнів був тепер як пустий вітер, що шумить, і нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили докола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона стала ся для Монголів неможливою. Приходилося їм стояти спокійно, мов ізв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам якнебудь спасти своє життя?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше

жадобою пімсти — Але що ж нам діяти? як рятувати ся?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя й вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що, коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник Монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишило ся, випустили живих і здорових із сеї долини! У противнім разі же вашого сина непохибна смерть.

Немов хочючи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі Тухольці, обступачи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложение. Сила монгольська зни-

щена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, Монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розібемо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один воріг нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку, — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити й йому служити! Хвиля його смерти буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих останніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Як тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх вишких пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, се було б печесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямуть ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на варесі¹⁾ якої лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за вужевку, що піддержувала ту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тимчасом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь Тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться! Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимові голову.

¹⁾ велика дерев'яна ложка.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбийча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамени, впала, обризькана кровю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув із лютости і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависти звернули ся на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилив ся і з цілою можливою натугою вдарив страшного Туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу й покотив ся в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітре, і величезний камінь, кинений із тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризьнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепера тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А всім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим із Бурундою,

разом побачили Максима, як виривав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділила ся ¹⁾ цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радували ся Максимом, немов із його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гура Максим! — залунали громові окрики й понесли ся широко по лісах і горах. — Батьку Захар! Твій син живий! Твій син вертаєть ся до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі сльозами на старечих очах, підняв ся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Увесь мокрий, але з лицем ров'ясненим радістю, вискочив Максим із плоті на беріг і винув ся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Сину, Максиме!

Вільше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитав ся і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі таке? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці й чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до

¹⁾ передала ся.

себе. Чую його голос, сянку. Він кличе до мене: „Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!“

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього.

Старий Захар спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, в лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груди і сказав:

— Ні, сянку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озираючись Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилася і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що ві мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами, коло твого Максима!

— Максима? скрикнула вона, зриваючись.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, і гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє ...

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімо ся, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, тай той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі иньших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показали ся гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш звязок у нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ таксамо перебуде тяжкі злигодні й не розірве свого сердечного звязку в чесноту й людяним норовом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте й підведіть мене

крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався широким служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим зброєю тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, і один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогла вас. Але я знаю, браття, і чує моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за нею підуть інші і вкінці розвіють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежується син від батька, і почнуться великі сварки й роздори по руській¹⁾ землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забаганок і робочого вола. Але серед тих впливів знов нагадає собі народ своє давнє громадянство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це осядять йому ціле море сльоз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи повільніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народнього! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісти про давнє життя і

¹⁾ українській.

давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих злиднів так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгорить ся новим огнем! Прощайте!

Важко вітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло й занесли його на Ясну Поляну, до стародавнього житла прадідівських богів і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою й замурували.

От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці й нашіптували йому увесь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

* * *

Багато змінило ся від того часу. Аж надто докладно збуло ся віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вимираючи, говорив Захар, а, бодай, у досвітках тої щасливої доби?

Нагуєвичі, дня 1. жовтня — 15. жовтня 1882 р.

